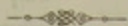

Ն Ա Խ Ն Ի Ք

ՈՐՈՆՑ Ո՛ՒՏԷ ՄԷԿ ԳՈՐԾԸ ՏՊԱԳՐՈՒԱԾ Է

Ս. ԱԹՈՒՌՅՍ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ս. Եղիսէ վարդապետ (Ե. դար), Յովհաննէս կաթողիկոս Մանգակունցի (Ե. դար), Վերանէս Քերթոզ (Ե. դար), Անանիա վարդապետ Շիրակացի (Ե. դար), Յովհաննէս կաթողիկոս Պատմարան (Թ. դար), Ս. Գրիգոր Նարեկացի (Ժ. դար), Ս. Ներսէս Շնորհալի (ԺԲ. դար), Ներսէս Լամբրանցի (ԺԲ. դար):

Երուսաղէմի Առաքելական Ս. Աթոռոյ Տպարանին հարիւրամիակը կը լրանայ տարւոյս հոկտեմբերին մէջ: Բարեբախտութիւն մ'է որ Ս. Աթոռոյ վարչութիւնը իր բաղմադիմի պէտքերուն ու պահանջներուն հակառակ, կարողացած է իր համեստ միջոցներով հաստատել Տպարան մը, հարիւր տարի առաջ, մասնաւորապէս ծառայեցնելով եկեղեցական մատենաներու տպագրութեան. և ան ոչ միայն գոհացուցիչ կերպով լրացուցած է պէտքը Մայրավանդոց և Ս. Տեղեաց, այլ նաև այն աղքատիկ եկեղեցիներուն, որոնց համար տարիներով ձրիաբար հայթայթած է եկեղեցական մատենաներ. եթէ ուրիշ մատենաներու տպագրութիւն չկարենար ալ ընել, դարձեալ իր լուսաւորութեան չքնաղ դերը կատարած պիտի ըլլար, բայց ան չէ թերացած իրովստան տպագրել նաև այլ և այլ աշխատութիւններ, կրօնական, գրական և պատմական նութիւններ վերաբերեալ. այս պատճառներով մենք կը զիտենք որ նախնեաց գործերու տպագրութիւնը մեծ չափով չէ կատարուած Ս. Աթոռոյ Տպարանին մէջ. հարիւր տարիներու ընթացքին միայն յաջողած է հրատարակել նախնեաց տասներեք գործերը և հինգ թարգմանութիւնները, անտարակոյս հնարաւոր սահմանին մէջ և մաքուր տպագրութեամբ. այսչափն ալ արդիւնաւոր պէտք է նկատել, զիտելով եկեղեցական մատենաներու ստուար և անհրաժեշտ հրատարակութիւնները, որ Հայաստանեայց եկեղեցիին պայծառութեան տեսակէտով մեծապէս դնահատելի են:

Ս. Աթոռոյ տպարանին այս հարիւրամիակին առիթով, պարտականութեան տուրք մը նկատեցի վերլիշումներ ընել նախնեաց և անոնց գործերուն վերաբերմամբ, որոնք տպագրուած են Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, յօդուտ մերազնէից: Իւրաքանչիւր հեղինակի կեանքին ու գործին վերլիշումէն վերջ, պիտի տանք Ս. Աթոռոյ անոր գործին տպագրութեան նկարագրականը, կարեւոր մանրամասնութեամբ միայն:

1. Ս. ԵՂԻՍԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Եղիշէի գիրքին տիտղոսն է «Վասն Վարդանայ և Հայոց Պատերազմին»: Ե. դարու կիսուն երբոր այս կրօնական պատեւրազմը տեղի ունեցաւ մեր աշխարհին մէջ պատճառը որով էր. Սասանեանք միահեծան տէր դառնալով պարսկական զահուն, կ'ուզէին աւելի նուիրականացնել մազդէական հին գաղափարները և աւանդութիւնները, մեր թուականին երրորդ դարէն մինչև եօթներորդ դար այդ նպատակաւ պայքարեցան անոնք. իրենց հայրերուն դից պաշտպանի դերն ստանձնելով բացէ ի բաց թշնամացան Հելլենականութեան, Հրէութեան և Քրիստոնէութեան երրեակ արշաւանքներով. Արտաշիր և իր որդին Շապուհ ու ժղնորէն մազդէական կրօնի վերանորոգութեան գործին լծուեցան: Ասոնց յաջորդները գրեթէ չորս հարիւր տարիներ պահեցին ազգային աւանդութիւնը, բայց է. դարու կիսուն, արաբական յաղթանակով Զրադաշտականութիւնը ենթարկուեցաւ մահացու հարուածի մը:

Հայաստան դրացին էր Պարսից պե-

տութեան և կոռուսիոնները երկու նախան-
ձորդ պետութիւններու, Պարսից և Յու-
նաց: Արշակունեաց թագաւորութիւնը
ներքին և արտաքին պատճառներով տկա-
րացաւ և 386ին Թէոդոսի և Շապուհ Գ.ի
միջև հաստատուած դաշինքով մը Հայաս-
տանի արեւմտեան գաւառները՝ Կարին,
երիզա, Ծոփաց աշխարհը և շրջակայ գա-
ւառները առնուեցան Հռովմէական կայս-
րութեան և Պարսկաստանի տիրապետու-
թեան տակ մնացին Բիւզանդացւոց Պարսկա-
հայաստան կոչուած գաւառները: Պարսիկ-
ները ամէն կերպով կը նեղէին Հայերը որ
քրիստոնէական կրօնի բերումով չմիանա-
լին Յունաց հետ, կ'արգիլէին յունարէնը
և Հայք իրենց եկեղեցիներուն մէջ միայն
ասորերէնով կը կատարէին պաշտամունքը,
Հայաստանի երկու մասերէն միոյն մէջ ծի-
սական լեզուն յունարէնն էր և միւսինը՝
ասորերէնը, Հայոց քաղաքական իշխա-
նութեան հետ մտանդի մէջ էր եկեղեցիին
գոյութիւնը: Մեր երկու երանաշնորհ Հայ-
րերը, Սահակ կաթողիկոս Պարթև և Մես-
րոպ վարդապետ Մաշտոց, գոնէ եկեղեցին
ու ժողովուրդը փրկելու համար պարտա-
ւորուեցան արմատական միջոցներու դի-
մել, նոյն դարուն տխուր էր Հայ եկեղե-
ցւոյ վիճակը. Ղազար Փարպեցիի հետեւալ
խօսքերը կը պատկերացնեն դայն. «այլ
ասորի մեծաջան և անօգուտ ուսմամբքն
աշխատեալք յոխորտ, յորոց բազմութիւնք
ժողովրդոց ունայնք և թափուրք՝ հրաժա-
րեալք գնային յեկեղեցւոյն, և ուսուցիչքն
հանելով յոգւոց և հառաչելով զլլանային
դանտի ջանն իւրեանց: Յորում ոչ ոք յու-
սուսնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս
ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատուցն
...»: «Բանզիլ ամենայն անձն յորդորեալ
փափաքէր յուսուսն հայերէն գիտութեան
որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանայն
զերծեալք ի լոյս՝ խնդացին»: Միւեւոյն վի-
ճակը կը տիրէր յունական բաժնին մէջ,
ուր կ'իշխէր բիւզանդական բռնադատ մո-
լեռանդութիւնը: Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ
մեծադոյն ազգասիրութեամբ լեցուած հո-
յակապ ստեղծագործութիւններով և անձ-
նուէր ջանքերով փրկեցին եկեղեցին և ժո-
ղովուրդը: Ս. Մեսրոպ ստեղծեց հայկական
աթուրթանները, Ս. Սահակ թարգմանեց Ս.
Գիրքը, պայծառացուց Հայ եկեղեցին. Ս.

Մեսրոպ, կաթողիկոսին աջակցութեամբ,
հայ վարժարաններ բացաւ Հայաստանի
երկու բաժիններուն մէջ ալ. պատրաս-
տուեցան թարգմանիչներ, եկեղեցիին մէջ
հայերէն լեզուով Ս. Գրոց մեկնութիւններ
տալ ու քարոզել. ուսումնական կեդրոն-
ներու մէջ, Աթէնք, Եդեսիա, Ագեքսան-
զրիա և այլուր զրկուեցան աշակերտներ,
յունարէնի և ասորերէնի ուսմամբ թարգ-
մանութիւններ կատարել և լուսաւորել ժո-
ղովուրդը. արդարեւ փրկուած էր ժողո-
վուրդը և եկեղեցին. անգամ մը հայկա-
կան գիրերը ստեղծուելէ վերջ, գոյութիւն
առաւ ազգային ոգին, որ հայ ժողովրդեան
փճացումին դէմ անխորտակելի պատնէշ
մը եղաւ: Նորակազմ ազգային եկեղեցին
հայկական լեզուին հետ, ազգին ապահո-
վեց որոշ գոյութիւն մը, տեսականօրէն
հաստատ գարուց ի դարս: Այս հրաշալի
չարժումը վերածնութիւն մը եղաւ ազգին
համար, կրօնական և գրական մարդերուն
մէջ. կէս դարու ընթացքին բազմացան
ղպրոցները, կատարուեցան թարգմանու-
թիւններ յոյն և ասորի Հայերեւո կարեւոր
գործերուն. կը խայտար հայ հաւատա-
ցեալը ազգային եկեղեցիին մէջ լսելով Ս.
Գիրքը հայերէն լեզուաւ և հայախօս. վե-
րածնութեան ոգին տարածուած էր Հայոց
աշխարհին բոլոր խաւերուն մէջ, արթն-
ցած է ազգային ոգին, զոր պիտի չկրնա-
լին խորտակել պարսիկին մազդէականու-
թիւնը և յոյնին մոլեռանդութիւնը. նոյն
ոգին կը խորհրդանշէր յաղթութեան գա-
ղափարակտնը և որ պիտի ներարկէր հայ
ժողովուրդին սրտին մէջ կենսանորոգ ա-
ւելը: Մինչ հետզհետէ վերածնութեան լու-
սանորոգ ճառագայթները կը նշուէին Հա-
յոց աշխարհին մէջ, զրադաշտականութեան
հինաւորեց վիշապը ցցեց իր գլուխը, սահ-
մունէն անդին, տեսնելու ատրուշաններու
կառուցումը և մոգակրօն մեհաններու
մոխրապաշտութիւնը: Հայոց աշխարհին
մէջ ստուարացած էր թիւը Սահակ-Մես-
րոպեան վերածնութեան յարողներուն,
նոյն իսկ նախարարական տուններէն Մա-
միկոնեանց տունը և այլք գերազանցօրէն
վաղեմի պաշտպան հայրենի անկախութեան
և եկեղեցիի պայծառութեան, կը ջանային
թունալից վիշապին գլուխը ջախջախելու,
լուսաւորեալ քահանայութեան մը հովա-

նուորութեան տակ ազգային գաղափարականով առլցուած ուխտեալները Յովսէփ կաթողիկոսին կը յայտարարէին մեռնիլ քան թէ ուրանալ քրիստոնէական կրօնը: Ս. Վարդան Մամիկոնեան, թոր Ս. Սահակին, մին էր այս ուխտեալներէն. ան ազգային ոգին պաշտպանն էր և օծտուած կրօնական ու հայրենասիրական դատաւարակութեամբ. անոր թեւին տակ հաւաքուեցան նոր վերածնութեան բոլոր ընտրեալները, գրչին ու գրքին միացուցին սուրն ու զէնքը և հայրենի եկեղեցիին պաշտպանութեան նուիրական գործին յարեցան. անոնք, ինչպէս նաև հայ քահանայութիւնը տիրակալութեան ձգտումներ չունէին, ինչպէս կը յայտարարէին արքունի դուռը, այլ կ'սեղէին պահել իրենց սուրբ կրօնն ու եկեղեցին, վասնզի անոնք իրենց ազգային ոգին անկէ առած էին և նոյն ոգին էր որ պէտք է պաշտպանէր իր «Մայրը»:

Յագկերտ իր մոգերով ուզեց վերջ մը դնել հայաշխարհի Քրիստոնէութեան ու երկրին մէջ հաստատել տուաւ ատրուաններ կրակի և արեւի պաշտամունքին համար, ուխտեալ նախարարները նեղելով հալածանքի ենթարկեց հայ քրիստոնեաները՝ ու անոնց մասնաւոր հրովարտակով մը հրամայեց պաշտել կրակը ու արեւը թողլով քրիստոնէական սուրբ կրօնը. թագաւորը իր քաղաքական նպատակը չուտով գործադրել կը ջանար ջնջել ուղեւոր չափաց եկեղեցիները. Ս. Վարդան Մամիկոնեանը և քահանայութիւնը աշխատեցան հաշտարար կերպով խափանել Յագկերտի հրամանը, բայց ան անդրդուելի կը մնար ու զինուորական բաղամթիւ գունդերով կը մօտենար չափաց աշխարհին պարտադրելու համար իր չար կամքը. ուխտեալները ապստամբեցան ու անհաւասար ուժերով պատերազմի մտան, քաջութեամբ կռուեցան Պարսկական բանակին դէմ, Սուրբ հաւատքի պաշտպանութեան համար Ս. Վարդան և միւս քաջերը նահատակուեցան Աւարայրի դաշտին վրայ, թափեցին իրենց սուրբ արիւնը և փրկեցին քրիստոնէական կրօնը, մեռան քաջերը, բայց անմահացուցին այն ազգային ոգին զոր կը կրէին. պատերազմներ կան ուր զէնքերով թէև կը յաղթեն բանակները, բայց գաղափարականով կը պարտուին, Վար-

դանանց պատերազմը պարտուեցաւ զէնքով, բայց անմահ ու յաղթական մնաց գաղափարականովը ու իր անմահ անունը ժառանգ թողուց սերունդներուն, փառաւորեց եկեղեցին ու փառաւորուեցաւ եկեղեցիով. դարերը միայն կրնան ծնիլ այդպիսի զիւցազնութիւն մը: Այդ պատերազմը ունեցաւ իր երգիչը յանձին Ս. Եղիշէ վարդապետի. հմայիչ գրիչ մը, որ անմահացուց Ս. Վարդանանք՝ քաջարի նահատակները. ո՞վ է Եղիշէն. ծածկուած է իր ինքնութիւնը, Ժ. դարուն կը սկսի իր անուան յիշատակուիլը մեր Մատենագրութեան մէջ և ժողովուրդը տուած է անոր գեղեցիկ մակդիրներ և կոչած է զանիկոնա եղիցի քանստեղծ. իր մասին կը գրանուի զրուցախառն պատմութիւն մը (Սոփերք. ԺԱ. էջ 39-45), ժողովուրդի գիտցածը և աւանդութեան հաստատածը. նոյն պատմութեամբ ան կը ներկայանայ իբր զինուորական գործակից Վարդանին, իբր մենակեաց որ զինուորականութիւնը թողլով կ'ընդգրկէ կրօնաւորութիւնը և կը քաշուի Մովսէս Ռշտունեաց լեռները. Եղիշէի մասին աւանդութեանց զրոյցները շատ են, այնպէս որ ըստ ոմանց անոր տպրած թւականը և իր յիշատակելի գործը կը թողուն մուկին մէջ, բայց սա ազգային ըմբռնումով թէ Եղիշէ վերածնութեան ոսկի դարուն կը պատկանէր և թարգմանչաց խումբին մէջն էր, ամրապէս հաստատուած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ. անոր ոսկի գրիչը չգտեց նոյն խումբէն. անոր անձին ու գործին մասին վերջերս հրատարակուած գրուածքները վճռական լուսաբանութիւններ չունին, ուէ պատճառով անոր աւանդութեանց շինուածքին պատուանդանը չէ խախտած. և, ըստ մեզ, ան կը մնայ միշտ նոյնը ըստ ժողովրդային աւանդութեան:

Եղիշէ վարդապետ իր ոսկի գրքոյկովը անմահացուցած է Աւարայրի կրօնական պատերազմի մէջ նահատակուած զիւցազնները: Այդ պատերազմը պատմական և իրական դէպք մ'է, յիշատակուած ուրիշ պատմիչէ մըն ալ, Ղազար Փարպեցիէն: Եղիշէի գիրքը նահատակներուն փառաբանութեան համար շինուած ծաղկալից պսակի մը պատկերին ցոլացումը կարելի է նկատել. նոյն գիրքը զիւցազ-

ներգութիւն մէջ (éropée), իր, Վարդանի եւ քաջագուն ընկերներուն զիւցաղնութեան վրայ մէկ շունչով զրուած քերթութեամբ մը տարազն ունի. պատերազմի սկիզբէն մինչեւ ուխտեալներու նահատակութեան սեղանին վրայ զոհարերու մը նըկարագրուած է խանդակաթ ու եռանդուն ոճով մը. բանաստեղծը բարձրօրէն կը վերաբերանայ զիւցաղներու բերանը զրուած խօսքերով, որոնք իր ներքին աշխարհին յազդեմները կ'արտայայտեն. զիւցաղներու ներքողը իր զրչին տակ կը վերածուի լուսատիպ պատկերի մը. եւ ուրացողներուն ճակտին զրուած խարանը անջնջելի մութի մը զրոշմով տպաւորուած: Որոշ նպատակաւ մը եղիչէ կը գրէ իր զիւցաղներգութիւնը ոչ միայն երգել փառքը իր զիւցաղներուն, այլ իր արտայայտած հաւատքին ու ներկայացուցած զիւցաղներուն եւ նահատակներուն կեանքով ազդել ապագայ սերունդներու վրայ. մեր ժամանակներուն հեղինակիս անուանակից մի ուրիշ մեծ բանաստեղծ, երջանկայիշատակ Դուրեան սրբազան, եղիչէի նշանաւոր գործի մասին հետեւեալ միտքը կ'արտայայտէ. «էհեղինակին նպատակը եղած է Հայոց Պատմութեան այդ թուականը դիւցազնեղութեան մը վերածել, ջանալով միանգամայն վաւերագրական ճշգրտութիւն մը տալ անոր՝ քուրքերու եւ ճատերու զրուագումով: Իր հայեցակէտն եղած է ապագայ սերունդներուն ազդել, հաւատքին ուժովը կենդանագրուած անձնուիրութեան չքնաղ օրինակը ցոյց տալով Վարդանի վրայ մէկ կողմէն, եւ միւս կողմէն՝ Վասակի փառասէր եւ ուրացող անմտութիւնը զամելով նախատանքի սիւնին վրայ» (տե՛ս Պատմ. Հայ Մասնագրութեան, էջ 108-109): Ապագայ հայ սերունդներու վրայ ազդեցութեան տեսակէտով մեր Մատենագրութեան մէջ յիշուած երկու մատենագիրներ առաւելապէս յաջողած են եւ այդ կերպով ազգային ոգի ներշնչած են արծարծելով կրօնի ու հայրենիքի սէրը, նոյն երկուքն մին է Ս. Վարդանանց մեր զիւցաղներգակը՝ եղիչէ եւ միւսը՝ Մովսէս Խորենացի մեր քերթողահայրը՝ համարձակութիւնը ունեցած է հայ զիւցաղանց հեթանոսական երգերուն հրատարակութեամբ եւ անոնց վիպական կեանքի զըր-

ուագներուն զրոյցներովը խանդավառած է ապագայ սերունդները. կայծը որ անթեղուած է այս երկու զիւցաղներգական զըրուածքներուն մէջ յընթացս դարուց, բոցավառած է հայ ազգային ոգին ու ներշնչած ու անմեռ պահած է հայրենիքի ու ազգութեան նուիրական գաղափարը:

եղիւէի գործերուն ճազգութիւնը Ս. Արոտոյ մէջ.

1865ին էր որ Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ ի լոյս կ'ընծայուի եղիչէի Ս. Վարդանանց Պատմութեան գիրքը, ըստ ծանուցման (Սիօն, 1866, թիւ 3), բաղդատութեամբ հին ձեռագրաց. արդէն նոյն գիրքը ունեցած էր բաղմաթիւ տպագրութիւններ՝ ազգային եւ օտար, եւ տարածուած էր ամէն կողմ, դպրոցականներուն հայերէն դասերուն գլխաւոր գիրքն էր ան ու ամէն ընտանեկան մատենադարան օրինակ մը ունէր անկէ. այն թուականին Ս. Աթոռոյ պատրիարք Տ. Եսայի Կարապետեան՝ իր բարեկամին ու Ս. Յակոբայ Մայրավանուց բարերար Թալաւցի մհտ. Յակոբ Աշքեանի փափաքանաց վրայ Ս. Աթոռոյ մամուլին միջոցաւ կը հրատարակէ եղիչէի պատմութիւնը ու նամակաւ մը իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ գրքին հրատարակութեան համար գոհացում տրւած ըլլալով բարերարին ջերմագին փափաքանաց. տպագրութիւնը կատարուած է բաւական մաքուր եւ անսխալ եւ ունի գեղեցիկ կազմ: Այս տպագրութիւնը յաւելուածով մը, որ է եղիչէի «Բան խոստոյաղագր միանձանց» հաւը (*), կը պարունակէ նաեւ յատուկ անուանց ցանկ մը:

Մհտ. Յակոբ Աշքեան մեծապէս կ'ուրախանայ այս հրատարակութեան համար եւ տպագրութեան ծախքը կը վճարէ ու վաճառման արդիւնքը կը նուիրէ Ժ. Վարժարանին: Աշքեան Ս. Աթոռոյ տպարանին նախապէս ալ նուիրած էր մամուլ մը, եւ երբ Տ. Եսայի պատրիարք կը ձեռնարկէ տպարանի փոխադրութեան ու վերանորոգութեան, ան կարեւոր գումարով մը կը մասնակցի սոյն նորոգ ձեռ-

(*) եղիչէի Յաղագս միանձանց ճառը աշխարհարար Թարգմանած եւ հրատարակած է Սիոնի մէջ Ս. Աթոռոյ ժառ. Վարժարանին աշակերտ Պոյսեցի Յակոբ Յովակիմ Անոյշեան (յետոյ Դարբիէլ վրդ. Անոյշեան) (Սիօն, 1868, էջ 112-117):

նորակին: Յիշեալը 1871ին ալ կարեւոր կը տակ մը կ'ընէ ժառ. Վարժարանին, կտակատար կը կարգէ երուսաղէմի Պատրիարքը, պայման դնելով որ կտակիս զուամարը վերածուի հաստատուն կալուածի ու ծառայէ իր նպատակին:

1836ին Ս. Աթոռոյ տպարանէն վայելուէ տետրակով մը հրատարակուած են Եղիշէ վարդապետի Մեկնութիւն Տէրունայիս Հայր մեր աղօթից, եւ ճառերը՝ որոնք են, Խաչկոյիս, Թաղում եւ Յարութիւն եւ Խրատ Միանձանց, տետրի սկիզբը դրուած միատող գեղեցիկ կը հասկցուի թէ մեկնութիւնը եւ ճառերը հանուած են Ս. Ա. Թոռոյ մատենադարանին հնագոյն ճառերն տիրենբէն:

Եղիշէի ընծայուած այս գործերն առաջին անգամ Կիրակոս պատմիչ կը յիշատակէ. բայց 1859ին հրատարակիչը եւ ուրիշներ անոնց հարազատութեան եւ իմաստից մասին երաշխաւորութիւն չեն տար. իսկ ն. Հայկազեան Բաղդադի յօրինողները Եղիշէի արտաքոյ պատմութենէն ընծայուած գործերուն համար կը գրեն «օտար յոճոյ սրբոյն Եղիշէի»: Լուսահոգի Դուրեան Սրբազանն ալ կ'ըսէ. «Այս վերջիններուն հայերէն լեզուն, ոճի եւ անսովոր բառերու կիրառութեամբ, չունի Եղիշէի գրչին ընտելական վայելչութիւնը (տե՛ս Պտմ. Հայ Մատենադրութեան, էջ 109):

2. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՅՈՂԻԿՈՍ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

478ին Յովհաննէս Կաթ. Մանդակունի յաջորդեց Դիւտ կաթողիկոսի, որուն ժամանակ կը փայլէր իր արիւթեամբն ու քաջահաւատ կրօնքովը Վահան Մամիկոնեան: Յաղկերտի յաջորդած էր Պերոզ որ հետեւեցաւ միեւնոյն քաղաքականութեան՝ հալածելով հայ եկեղեցին, խափանելու համար քրիստոնէութիւնը, եւ այդ նպատակով կը շնթէր անոնց՝ որոնք ուրացած էին հայրենի հաւատքը երկրաւոր նպատակներով: Վահան կը շարունակէր պայքարը Ս. Վարդանանց, որ քաջարար ինկան Աւարայրի պատերազմին մէջ, ի պաշտպանութիւն Ս. Եկեղեցիին. անոնց արեւան բողոքը ու տարագրելոց տառապանքը Վահանին ու իր քաջադէմ ընկերաց խղճմտանքը արթուն կը պահէին ու Վահան՝ ի սէր եկեղեցոյ, Մամիկոնեան տան

ժառանգական առաքինութիւնը կ'արժեցնէր Դուրի շուրջը եւ այլուր քաջամարտիկ կռիւներով ընդդէմ Պարսից: Փարպեցին մանրամասն կը նկարագրէ Վահանեանց կռիւները, որոնք գուցէ երկարէին, եթէ նախախնամական տնօրինութեամբ, Պերոզ՝ ընդդէմ Հեփթաղաց պատերազմին մէջ սպաննուելով՝ Վաղարշի յաջորդութիւնը տեղի ունեցած չըլլար: Նոր թագաւորին խաղաղասիրական նպատակով Նուարսակ գիւղին մէջ դաշինք կը կնքուի Հայոց եւ Պարսից միջեւ, ըստ աւանդութեան Վահանի ապահովելով եկեղեցիին ազատութիւնը ու երկրին խաղաղութիւնը. Վահան անձամբ ալ կ'երթայ Տիրքոն եւ թագաւորէն կ'ընդունի Հայաստանի Մարդպանութեան պաշտօնը ու կը հաստատուի սպարապետութեան մէջ. ան ուրախութեամբ դառնալով Հայաստան, ուղղակի կուգայ Դուրի եկեղեցին, ուր Մանդակունի Հայրապետը սիրողեղ արցունքներով եւ ուրախական արտայայտութեամբ կ'ընդունի Հայոց Մարդպանը, ի լուր այս աւետիսին, ժողովուրդը մեծ ու փոքր, արք եւ կանայք կը լեցուն եկեղեցին ու անոր շուրջը խնդաքին աղաղակներով կ'օրհնեն զԱստուած, որ նայեցաւ իր ժողովուրդին տառապանքին ու լսեց բողոքը Ս. Վարդանանց ու Վահանեանց նահատակներուն եւ տարագրելոց արեւան եւ տառապանքին. ահա այն վայրկեանին էր որ պիտի սկսէր Հայաստանի վերանորոգութեան նոր թուական մը. Մանդակունին այդ հանդիսական պահուն, իբր նոր Ոսկերեւան մը, կը խօսի իր մէկ ատենարանութիւնը, որով կը քաջալերէ եկեղեցոյ դատին անձնուէրները, միութեան ու սիրոյ հրաւէր կը կարգայ անոնց՝ որ շեղած էին առաքինութեան ճանապարհէն ու հեռի կը մնային կրօնի ու հայրենիքի պաշտպանութեան նուիրական ոգորումներէն:

Մանդակունի հայրապետը, ինչպէս իր նախորդը Դիւտ կաթողիկոս, կը պատկանէր Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցին. ան բացի հայրենասիրութենէն՝ որուն հետեւանքով Վահանին հետ պատերազմակից, ոչ միայն վէրքեր ստացաւ, այլ նաեւ օժտուած էր բարձր գաղափարականով մը հանդէպ կրօնի եւ հայրենիքի. եօթանասուն եւ հնգամեայ տարիքին մէջ չէր դադար

րեր քարոզելէ ու կատարելէ իր հայրական հակողութիւնը իր հօտին վրայ. խաղաղութենէ վերջ, զրադած է եկեղեցիին պայծառութեան հարցերով. մեր ժամագրքին ճակատը Գիւտի հետ զարգարուած է նաև Մանդակունի հայրապետին անունը. ժամագրքին ու Ծիսարանին մէջ վերջնոյս ազօթքներն ու կարգերը կը յիշատակուին. կանոնագրքին մէջ ալ նոյն Հայրապետին անունով կանոններ կան, ընդհանրապէս ասեկութեան և պահոց վերաբերութեամբ. այս տեսակէտով Մանդակունի հաւասար դիրքի վրայ պէտք կ'ըլլայ դնել Օձնեցի հայրապետի հետ, Մանդակունիի գրուածքներուն գլուխ գործոցը պէտք է նկատել իր կրօնական և բարոյական 26 ճառերը. առնոց 1836ի հրատարակիչները՝ նոյն ճառերու յառաջաբանին մէջ հետեւեալ ծանօթագրութիւնը կուտան ըսելով թէ այս ճառերուն առաջինները ծառնետի մը մէջ Եփրեմի անունին մակագրուած են, ինչպէս Բարիքի մատենադարանին բոլորագիր անթուական ձեռագիրը. բայց և այնպէս Վենետիկի մատենադարանին նորագիր ձեռագրի մը մէջ Մանդակունիի անունով մակագրուած են, իսկ հնագոյն երկաթագիր օրինակը, որուն վրայէն տպագրութիւնը կատարուած է, հնութեան պատճառաւ մատենագրին անունը խանգարուած է, այս պատճառներով ոմանք կ'երկբային ընծայելու Մանդակունիին, կարծիք կը յայտնուի թէ թերևս ճառերը Եփրեմի անունով ըլլան և Մանդակունիին հաւանաբար թարգմանած կամ ծաղկաքաղ ըրած ըլլայ, և յետոյ բնագիրը կորսուած. վասն զի նոյն ճառերուն մէջ Եփրեմի անուամբ ասորի և յունարէն ճառեր չեն գտնուիր. հրատարակիչները որոշ կարծիք մը չեն յայտնել և կը գրեն Մանդակունիին անունով նոյն ճառերուն օրինակները կենալուն սխալ ըրած չըլլանին կը հասկցնեն: Իսկ լուսահոգի Դուրեան Սրբազան՝ Մանդակունիի այս ճառերուն համար հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Մանդակունիի հայերէնը շատ ազդուած է՝ երեկոյ ժամանակին յունական բառակերտութեան նորաձեւութենէն, և ըստ կարելոյն հաւատարիմ մնացած է Ոսկեղարեան լեզուին: Ծարողութեան այս ուղղութիւնը (որուն ուրիշներ ալ հետեւեցան) մասամբ արդիւնքն է իր ընտրած աշխատութեան տեսակին, վասնզի իր այդ ճառերուն մէջ Ոսկեղարեանէն, Եփրեմէն և այլն օգտուած է ընդհանրապէս, անշուշտ եկեղեցւոյ այդ Հայրերուն ոսկեղարեան թարգմանութիւններն առարկայ ըրած ըլլալով ստէպ ընթերցումի» (տե՛ս Պատմ. Հոյ Մատենագրութեան, էջ 100-101):

Մանդակունիի հառեւում բնագրական նամակառութիւններու տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ.

Հոգելոյս Տ. Դուրեան Սրբազան Մանդակունիի ճառերուն մէկ նոր ձեռագիրը համեմատած է Վենետիկի Միաբանութեան տպագրին հետ (1890 թ. տպ.) և նշանակած է ինչ որ կարեւոր նկատած է. մէկզի թողլով ո՛չ կարեւոր տարբերութիւնները՝ որոնց հանդիպած է գրիթէ ամէն էջերու վրայ, Համեմատութիւնները տպագրին Ս. ճառէն կը սկսի և դիմացը նշանակած է նոր ձեռագրին ճառերուն կարգը: Այս համեմատութիւնները ապա գրուած են Ս. Աթոռոյ տպարանէն լոյս ընծայուած Սիոն տպագրին մէջ (1927, 1928 և 1929): Համեմատութիւնները կը սկսին փոքր յառաջաբանով մը որուն մէջ նախնական գործերու ձեռագրաց միջոցաւ բնագրական վերականգնումի մասին կը խօսուի և յետոյ ծանօթութիւններ կը տրուին նոյն ձեռագրի գրչին, տեղին և թուականին մասին: Նոյն խօսքերուն էական մասը մէջ կը բերենք հոս. «Անծանօթ չէ բանասէրներուն որ Հ. Բ. Սարգիսեան 1895ին հրատարակած իր Քննադատութիւն Յովնան Մանդակունւոյ գործին մէջ հեղինակին ծառերուն (կամ թուղթերուն) չորս գլխաւոր օրինակները իրարու հետ համեմատելէ յետոյ (Գլ. 2. էջ 80-87) մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ ըրած է անոնցմէ մին Երուսաղեմական օրինակը, որ գրուած ըլլալով ՊԺԲ. թուին (=1363ին)՝ վառուց մատենադարանին ունեցած օրինակներէն «հնազոյնը» համարուած էր, մինչդեռ այդ թուականէն մեկուկես դար առաջ գրուած մեր սոյն ձեռագիրը 1844էն ի վեր (*) ցեցոտ անկիւնի մը մէջ լքուած կը մնար, ու պիտի փճանար անշուշտ, եթէ մեր պատուական միաբաններէն

(*) Դանիէլ Բճ. Բերիացի նուիրած էր զայն Ս. Աթոռոյ՝ այն տարին Երուսաղէմ եկած ըլլալով:

Տ. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան (այժմ եպիսկոպոս) բախտը չունենար զայն գուրս բերելու այդ մութ խորշէն, քանի մը տարիներ առաջ:

Մեր ձեռագիրը կը պարունակէ իրեն յատուկ կարգով մը՝ տպագրին ի՞նչ ճառերը միայն, որոնցմէ երկուքն են Ողբը (ոտանաւոր) եւ Աղոթքը, իսկ միւս մանր գրքուածնները (էջ 107-219) չկան իր մէջ: Ունի իր Յիշատակարանը՝ որմէ ետքը ընդօրինակուած է միեւնոյն գրչով ճառ մը յանուն «Երանելոյն Եփրեմի Խուրին Ասորւոյ ասացեալ Խօսք եւ Բանք ըղծալի եւ փափաքանաց որ զահն յոգիս վերացուցանեն»: Հին բոլորգրով զաղափարուած այս դժբախտ օրինակին սկիզբէն քանի մը թուղթեր ինկած են, որով եւ կը պակսի նախագրութիւնը՝ եթէ կար: Յետոյ յիշատակարանը ամբողջութեամբ կը տրուի, բայց մենք հետեւեալ մասը կը զննեք հոս. «... Արդ ես նուաստ եւ վերջինս յորդիս եկեղեցւոյ Սիոն հանդերձ եղբարք իմով Թաթիլոսի Կաւտաւտի Հանիսին Սիմաւոնի ցանգացող եղաք այսմ հրաշապայծառ եւ հոգեւոր կտակիս լինել առ ի յիշատակ մեզ եւ ծնաւդաց մերոց. եւ զբեցաւ սա յորում էր թուական Հայոց ՌԾԹ (=1210), ի լեառն որ կոչի Ախալկունք, ի գեղն Մուշեղիայ, ի յանապատն Նորսեանի, առ դրան աստուածարեակ սուրբ Աստուածածնին՝ յառաջագրութիւն հաւրն Նորսեանի եւ երկրորդին Թէոդոսի, որք բերմիտ կամաւք զտկարութիւնս իմ զօրացուցանէին: Վասն որոյ աղերս թախճանաց մատուցանեմ, ով աստուածարեալ հարք եւ եղբարք, յորս [!] եւ յերեսս անկեալ յուսալի պաղատանաւք վարձս վաստակոց եւ պարգեւ ողորմութեան ի ձէնջ այս շնորհեսցի ինձ՝ աղօթիւք յիշել զիս եւ զծնողսն իմ, եւ զհոգեւոր հայրն իմ զՍարգիս(*) : Տէր Յիսուս Քրիստոս ողորմեա Յուսեփայ եւ Գորգոյ եւ իւրացոյն որ զաւր»... (Թուղթ մը ինկած) (տե՛ս, «Միոն» 1927, էջ 308-309):

Վենետիկի Մատենադարանին երկաթագիր օրինակէն պակսող այն տողերը՝

(*) Գրիչը երկիցս կը յիշատակէ իր վարդապետը Զ. եւ ԺԱ. Տառերուն վերջը... «զՍարգիս վարդապետն իմ որ յայսմ ամի (1210ին) փոխեցաւ ի Քրիստոս յերուսաղէմ քաղաք...»

որոնք մեր ձեռագրին շնորհիւ երեւան կուգան՝ հիմնապէս կը վերականգնեն Մանգակունի Հայրապետին բնագիրն ու տեսութիւնը ի մասին Հաղորդութեան խորհուրդին, եւ տեղ չի մնար միտումնաւոր մեկնութիւններու... այս մասին շահեկան բացատրութիւնները տեսնել լուսահոգի Գուրեան Սրբազանի («Յասկուած Տոկեր Զնազիրներու մէջ, Սիոն. 1928, էջ. 371-373»):

Լուսահոգի Պատրիարքին այս աշխատանքին համաձայն, կարեւոր է եւ փափաքելի որ Մանգակունիին ծառերը սոյն բնագրական ճշտութիւնով Ս. Աթոռոյ տը պարանին մէջ տպագրուին եւ հրատարակուին:

3. ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՆ

Է. գարուն սկիզբը Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսը վախճանելով, տեղապահ կարգուեցաւ Վրթանէս Քերթոյ, որ արդէն կաթողիկոսարանին մէջ գործակից էր Եղիվարդեցիին, հաւանական է որ հայրենիքով Սիւնեցի էր, բայց իր ուսումը առած կը թուի Հայոց կաթողիկոսարանին մէջ: Վրթանէսի պաշտօնավարութեան ժամանակ Աթոռի գործերը փափուկ վիճակ մը ունէին, մանաւանդ որ՝ յունական բաժինին մէջ կարգուած ըլլալով հակաթոռ կաթողիկոս Յովհաննէս Բագարացին, աւելի կնճռոտ վիճակ մը ստեղծուած էր. Վրթանէս Տեղապահ շատ ճարտարութեամբ եւ հաւատարմութեամբ վարեց գործերը, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ առ զանազանս գրած իր նամակներէն: Գործերու բերումով երեք տարի կաթողիկոսական աթոռը թափուր մնալէ յետոյ, ընտրութիւնը կատարուեցաւ յանձին Արրահամ Աղրաթանեցիին, 607 թուականին:

Կանոնական սովորութեան մը համաձայն, Վրթանէս նորընտիր Հայրապետին յանձնեց կաթողիկոսարանին մէջ պահուած գանձերը, ինչպէս իրեն յանձնուած էր Մովսէս կաթողիկոսի մահուան ժամանակ: Եանձնուած արժէքաւոր գոյքերուն ցուցակը մանրամասն կը հաղորդէ Ուխտանէս պատմիչ (Բ. 66):

Այսչափը բաւ համարելով Վրթանէսի անձին ու պաշտօնին մասին, հարկ կը սեպենք բացատրութիւն մը տալ Վրթանէսի կրած Քերթոյ տիտղոսին. այս մասին յառաջ պիտի բերենք երջանկայիշա-

տակ Դուրեան Սրբազանի բացատրութիւնը իր բառերով. «Մեր մատենագրական պատմութեան մէջ, որչափ զիտենք, Քերթող անուանուած են մասնաւորապէս այն զրպրոցի ներկայացուցիչները՝ որոնք իրենց գրական ըմբռնումներովն ու շարադրութեան ոճովը բաւական կը տարբերին Սահակ-Մեսրոպեան դասական զպրոցի աշակերտութենէն: Մեր Վրթանէսը՝ իր «Յաղագս Պատկերամարտից» գործովը — եթէ ստուգել իրն է այն — մեզի չի ներկայանար ծանօթ այն քերթողներուն արուեստական կամ յունական լեզուովը, որոնցմէ մին էր, զոր օր. իրեն բարեկամ և գործակից Գրիգոր Քերթողը, որ թուղթ մը գրած է Արքահամ կաթողիկոսին՝ քերթողէ մը սպասուելիք ոճով (Գիրք Թղթոց, էջ 153-160): Իսկ Վրթանէսի նամակները, որոնք աւելի տոմսակներ են (տե՛ս նաև Ուխտանէսի Պատմութեան մէջ, Բ. Մաս), պարզ են լեզուի տեսակէտով, ու միջակէն ալ վեր չեն կրնար գնահատուիլ: Եթէ հարցուի՝ թէ ինչով ուրեմն քերթող էր ան, կամ՝ ինչով արժանացած էր մագիստրոսական այդ տիտղոսին, կը պատասխանենք սա զիտողութեամբ՝ թէ Վրթանէս առաջին օրէն Հայոց Հայրապետանոցին մէջ իր ուսումն առած ըլլալով, ըստ վկայութեան Ուխտանէսի, չէր կրնար խորապէս ազդուած ըլլալ քերթողներու այն «նորարեր» գրականութենէն: որ դեռ ազատ մուտք չէր գտած կաթողիկոսարանի աւանդապահ ծրարքին մէջ: Ըստ այսմ բանաւոր կը թուի մեզի՝ թէ ան իբրև հմուտ Ս. Գրոց առած է քերթող պատուական մակդիրը, վասնզի Արքահամ կաթողիկոսի և Սմբատ Մարգարանի կողմէ առկիւրիոն գրուած երկու թուղթերէն առաջինին մէջ կ'ըսուի. «Կամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ Սրբութիւն ձեր և զհմուտս սուրբ գրոց», և երկրորդին մէջ՝ միեւնոյն պարագային ակնարկուելով՝ կը գրուի. «Կամէաք եպիսկոպոսունս հանդերձ քերթող արձակել» (էջ 165, 169):

Վերանէս Քերթողի Յաղագս Պատկերամարտիցին սպագրութիւնը Ս. Արքոյ մէջ:

Հաւանական է որ «ընդդէմ պատկերամարտից» այս գրութեամբ պաշտօնական հանգամանք մը կը կրէր, բայց դուրս մընացած էր «Գիրք Թղթոց»էն:

Վրթանէս Քերթողի այս թուղթը կը գտնուի Ս. Աթոռոյ Զեռագրաց Մատենագարանին միակ ձեռագրին մէջ. լուսահոգի Դուրեան Սրբազան ծանօթաբանած է զայն, աւելորդ նկատած բառերը անհելով փակագիծներու մէջ, իսկ յաւելիլ բառերը զնեղով կարթագիծերու մէջ:

Եւ որովհետեւ այս թուղթը անգամ մը հրատարակուած է 1852ին, Վինետիկ, Հ. Գարեգին Զ. Սահակեանի (= Զարբհանէկեան) կողմէն, Յաղագս քարեթուղթի արքայ ևն. գիրքին մէջ. իբրև Յանդուած (էջ 325-342) տպագրին կարեւոր տարբերութիւններն ալ ծանօթութեանց մէջ նշանակուած են:

Վրթանէս Քերթողի «Յաղագս Պատկերամարտից» գրութեամբը հրատարակուած է Ս. Աթոռոյ պաշտօնագիր Սիոնի մէջ (տե՛ս 1927, էջ 23-25, 61-63), «Նշխարք Նախնեաց Մատենագրութեան» խորագրով: Այս խորագրով Ս. Աթոռոյ մամուլէն հրատարակուած այսպիսի անշատ գործեր օր մը հաւաքածոյի ձևով պիտի կազմեն առանձին հատորիկներ:

4. ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԵՄԻԱՅԻ

Անանիա վարդապետի Ինքնակենսագրութեան կը հասկցուի թէ Հայոց մէջ սորված է ան հայերէնը և Ս. Գիրքը. համարողական արուեստը կը փափաքի սորվիլ, բայց չգտներ զայն Հայոց մէջ, վասնզի «Ի Հայս, կը գրէ, ո՛չ գտի մարդ որ զիտակ էր իմաստասիրութեան, և ոչ զիրք արուեստից գտի յաշխարհիս»: Ուստի, Կ. Պոլիս կ'երթայ. հոն կ'իմանայ թէ Տիւֆրիկոս անուն վարդապետ մը կը գտնուի Տրապիզոն, զիտակ իմաստութեան և հայերէն դպրութեան. անմիջապէս կը զիմէ անոր, որ ուրախութեամբ կ'ընդունի ըսելով. «Ես ի մանկութեան իմում չտտ կացի ի Հայս, և տղիտութիւն էր ի նմա»: Անանիա կը սորվի համարողութեան արուեստը և Տիւֆրիկոսի մօտ մնալով ութը տարիներ՝ ամէն տեսակ գրոց կը ծանօթանայ. «Եւ իբրև կամէր թարգմանել զյունարէն գրքեանս ի Հայ, ոչ զեղերումն առնէր որպէս զայլ թարգմանիչսն. հայերէն ընթերցող լեզու՝ իբրև զհայերէն գրեալսն»: Կը պատմէ թէ ինչպէս սորված է իմաստունը և հայերէն լեզուն:

Շիրակացիին իր ուսումը առնելէ յետոյ կը մեկնի Շիրակ, իր գաւառը, և օգտակար կ'ըլլայ խումբ մը աշակերտներու, որոնց անհամբերութեան և սնափառութեան համար կը գրէ սա տողերը «ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք»:

Շիրակացիին երուսաղէմ ալ այցելած է, ինչպէս կը գրէ իր Ինքնակենսագրութեան մէջ, «Պարզեւեաց Աստուած զխնդրուածս իմ. զնացի ողջացեալ ի քաղաք Երուսաղիմ և անտի յԱղեքսանդրիա և դարձայ ի Կ. Պոլիս, և այլն»: Իսկ Սամուէլ քհն. Անեցի իր Պատմութեան մէջ (էջ 85) լաւ վկայութիւն չի տար Անանիայի աշակերտաց մասին:

Անանիայի Ինքնակենսագրութեան հետեւեալ տողերուն մէջ թէ «Հայոց մէջ չգտայ մարդ մը որ գիտակ ըլլար իմաստասիրութեան և չգտայ արուեստից վերաբերեալ ո'ւէ գիրք»: Բայց ինչպէս կարելի է հաշտեցնել այս խօսքը Լ. դարուն սկիզբը Մաքենոցաց ուխտին Հարանց հօր նշանաւոր Սողոմոն վարդապետին սա տեղեկութիւնը զոր գրով մը կը հաստատէր թէ Զ. դարուն և է. ին առաջին կիսուն երկրին մէջ յոյն լեզուին ու գրականութեան շատ հմուտ ու տեղեկ անձեր կային: Իր այդ տողերը ի յիշողութենէ կ'աւանդէ Սեանի Մաշտոց վանահայրը (յետոյ կաթողիկոս) առ Գէորգ կաթողիկոս գրուած թուղթին մէջ. «Նորոգէին Հայաստան եկեղեցիքն ըստ բազմամարդ շինութեան, և պէսպէս ուսմանց առատութիւնք եւ արուեստորք (քերականք, քերթողք և այլն) և դպրոցք կանգուն էին յաշխարհիս, և յոյն քարաւորն ճշդեկապոյն և զուգաշուրքն ճոցին քարգնամք յոյով կային»: Այս խօսքերուն բացատրութիւնը կուտայ հոգեւոյս Դուրեան Սրբազան հետեւեալ կերպով «... մեզի կը թուի թէ ուսման ծարաւէն մաշող այդ կրօնաւորը, որ անտեղեկ չէր կրնար ըլլալ Երեւակ Դպրոցեանց, գիտութեան բարձրագոյն շրջանը կը տեսնար թեպէտ իսկ, այսինքն թուաբանութեան, աստղաբաշխութեան, երկրաչափութեան, Երաժշտութեան և այլն ճիւղերը մշակել և իրաւալ այդ ամենուն դասականութիւնը չէր կրնար գտնել ո'չ իր գաւառին և ոչ ալ Սիւնեաց Դպրոցին մէջ»:

Շիրակացիին մեր մատենագրութեան

մէջ միակ անձնաւորութիւնն է որ դրաւ զամէն ուսողական և տօմարական գիտութիւններով, և շատ բան արտագրած է. դժբախտաբար իր գրուածներէն չատերը կորսուած են: Գրիգոր Մագիստրոս (ԺԱ. դար) գիտնականը կը փնտռէր Անանիայի գործերը, այս մասին գրելով նամակ մը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին և կը կոչէ Անանիա համարող:

Իր գործերն են Աստղաբաշխութիւն, որ ձեռագիրք ընդհանրապէս կը կոչեն Յաղագս Երկրի, Ժամանակագրութիւն, Յաղագս չափուց և կշռոց և ուրիշներ: Անոր կ'ընծայուի վեցնագրեալ կամ Եօթնագրեալ. հաւանական չէ այս, նկատի առնելով Շիրակացիին գիտական միտքը և իր ոճը: Ըստ Յովհ. կաթողիկոսի, տօմարի բարկարգութեան համար Անաստաս հայրապետ դիմում ըրած է Անանիայի, բայց՝ հայրապետի մահուամբը, անոր գործադրութիւնը անկատար մնացած է: Անանիայի անուամբ ձեռագրաց մէջ կը գտնուին կրօնական ճառեր, բայց անոնց ոճէն դիտելով կը հասկնցուի թէ անոնք Շիրակացիին չեն վերաբերիր:

Անանիա Շիրակացիին Յաղագս Կատարման Համարողութեան և Կերպից Հարցման գործին սպագրութիւնը Ս. Արթուր մէջ:

1866 ին Ս. Աթոռոյ Սիօն ամսագրին մէջ հրատարակուած է Շիրակացիին այս գործը Հարցումն քուսաբանական անունով, զպրոցի աշակերտաց համարողութեան «ճաշակը գրգռելու համար»: Այս գործը ի Դ. հարցումներ ունի, և վերջը կուտայ իր յուծումները: Շիրակացի մեծ գիտնականին այս գործը նոյնիսկ 1877 ին Քերտովք Պատկանեանին Բերդրսպուրկի մէջ հրատարակած Անանիայի ամբողջական գործերուն շարքին մէջ կը պակսի. 1881 ին, Ալիշան իր Շիրակին և Արարաշին մէջ նոյնէն հատուածներ կը բերէ Համարողական Առեղծում անունով. 1897 ի Զ. Զարբ. «Հին Դպր. Պատմութեան» մէջ ղեռ ևս չէ հրատարակուած. միայն 1896 ին է որ Գալուստ Տէր Մկրտիչեան (Միաբան) Արարատ հանդէսին փետր. և Ապրիլ համարներուն մէջ կը տպագրէ զայն ձեռագիրներէ քաղելով և յետոյ առանձին տետրակով մը կը հրատարակէ, մինչ Երուսաղէմի հայ մամուլը

30 տարիներ առաջ հրատարակած է նոյն գործը եւ հայագէտները դժբախտաբար կ'անգիրտանան:

Շիրակացիին այս գործը վերին աստիճանի հետաքրքրական երկատիրութիւն մէ: Նշանաւոր է ոչ միայն իրրեւ առաջին թուարանական աշխատանք մեր հին մատենագրութեան մէջ, այլ մանաւանդ իրրեւ պատմական, տեղագրական, սովորութեանց ու բարքերու վերաբերեալ տեղեկութիւններով լի եւ հոծ գրութիւն մը, որ կուտայ մեզ միանգամայն եւ նոր բաւերու եւ ոճերու մեծ քանակութիւն եւ կ'ընդլայնէ մեր տեսութեան սահմանները այդ անցած տարիներու վերաբերութեամբ:

Միաբանը ձեռագիրներու այդ բաղադատութեամբ կը վերականգնէ բնագիրը ու կը հրատարակէ «Պորփիրի ներածութիւնը» իբր յառաջարան Հարցումներուն, ինչպէս դրած էր հեղինակը՝ Շիրակացիին կամ մի ուրիշ: Հրատարակիչը Անանիայի այս գործին հետ կուտայ իր բաղադատած ձեռագիրներուն յիշատակարանաց ընդօրինակութիւնները ու անոնց մանրամասն նկարագրութիւնը: Իսկ ամէնէն շահեկան մասն է Շիրակացիին նոյն Խ. Հարցումներուն մասին գրած պատմական, տեղագրական եւ հայ բաւերու ու ոճերու վերաբերեալ բացատրութիւնները եւ մէջբերումները. իւրաքանչիւր Հարցումի բացատրութեանց մէջ երեւան կը հանէ ժամանակակից շահեկան տեղեկութիւններ որ կը լուստրանեն մեր պատմութեան ինչ ինչ մութ կէտերը: Միաբանին այս համառօտ գրութեան վնասհատելի գործ մ'է եւ արդիւնք յոգնովան հետադասութեանց: Այս տողերը գրելով հանդերձ, պէտք է խոստովանիլ թէ Անանիայի այս արժէքաւոր գործին տպագրութեան առաջնութեան իրաւունքը կը շահի Ս. Աթոռոյ Տպարանը:

5. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՍԹՈՂԻԿՈՍ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

ՏՏՏին էր որ Յովհաննէս կը յաջորդէր Մաշտոց Կաթողիկոսին, որուն ազգականն ու աշակերտն էր. իր կեանքն ու գործը պիտի քաղենք իր գիրքէն, որուն հին օրերու պատմութիւնը առած է Մովսէս Խորենացիէն, իսկ մերձաւոր ժամանակի դէպքերը՝ Շապուհ Բագրատունիէն. այս յոգ-

ւածին սահմանները չեն թոյլատրեր մանրամասն հետեւելու անոր կեանքին, բաւական կը համարենք տալ միայն իր կենսագրութեան լայն գիծերը: Յովհաննէս Կաթ. միշտ յարաբերութեան մէջ է Բագրատունեաց թագաւորներուն եւ արաբ Ոստիկանին գործերուն միջեւ. տկար վայրկեաններուն եւ վտանգներու պահուն պաշտպան է հայ թագաւորին եւ միջնորդն Ոստիկանին մօտ. ինչպէս նաեւ հաշտարարը հայ նախարարներուն անհամաձայնութեանց. եկեղեցիին պահպանութեան հոգը ամէն բանէ վեր կը համարի, անոր նուիրուած մ'է. եւ կ'ապրի միշտ հալածուած ժողովուրդին մօտ. հեռատես ու պատկուռելի է: Սմբատի թագաւորութեան ժամանակ Յուսուփն էր Ամիրապետին Ոստիկանը. արաբ տիրապետութենէն սկսեալ Ոստիկանները կը փոխանորդէին Ամիրապետները Հայաստանի մէջ. ասոնք ի սկզբան ի ձեռին ունէին զինուորական ոյժը եւ զօրանոցները, երկրին եմտական գործերը եւ հարկահաւաքութիւնը, հայ թագաւորը քաղաքական-տեղական գործերը կը վարէր, աւատն էր Ամիրապետին. Յուսուփ իր պաշտօնին սկիզբի օրերը սիրաշահելու քաղաքականութիւնը դանց չըրաւ, նոյն իսկ երբ Սմբատը կը պատուէր արքունական մեծածախս եւ հրաշանկար զգեստներով ու նուէրներով, Կաթողիկոսն ալ կ'արժանանար զգեստներու՝ ըստ օրինակի կարգին, «Եւ ջորի պաճուճաբար ոսկեզօծ զարդօք»: Այս հաշտարար օրերուն՝ պահ մը Հայոց աշխարհը խաղաղ վիճակ մը կը ստանայ եւ ժողովուրդն ու նախարարները կը հետեւին երկրին բարգաւաճումին ու հոյակապ եկեղեցիներու շինութեան: Քիչ ժամանակ յետոյ Վրաց Ատրներսէն ու Եգիպտացի Կոստանդին թագաւորները կը գժտուին Սմբատի հետ, իսկ Գագիկ Արծրունին ալ պատճառ կ'ըլլայ մեծ խռովութեան՝ երբ Յուսուփէն քաջալերուած «Թագակերպեալ» կը վերադառնայ իր երկիրը. Ոստիկանէն ցանուած էր ատելութեան որոմը եւ շատնաւ խարարներ ատելալառ կիրքով Սմբատի դէմ դարձած էին. հարկ էր զոհացնել Ոստիկանը. Հայոց Կաթողիկոսը կը մեկնի Ատրպատական՝ ուր էր Ոստիկանը, նուէր տանելով «Երեւելի ոսկեճամուկ զգեստներ»՝ «կանանց ոստայնանկութեամբ կազմուած

նկարակերպ շատ բազմականներ» «ձիերու եւ ջորիներու հետ» դանձառ ոսկւոյ եւ արծաթոյ: Բաց աստի, Ոստիկանին բորբոքեալ սիրտը շահելու համար ի պաշտպանութիւն ժողովրդեան սրբարաններու տունէն բաւականաչափ նպաստներ կուտայ: Ոստիկանը ի սկզբան արքունական պատիւներով կ'ընդունի Կաթողիկոսը, սակայն, կը գրէ վերջինս, «Կարծեմ ի սաղրելոյ նմա ի մերոց աստի», ունայն պատճառով «մահացու խարդախութեամբ մտաբանող եւ մեղսագործ» զիս, եւ ի զիպահոյ բերեալ ի խաւարչտին տեղւոյ: Եւ չըջապատեալ բազում պահակներ, դատափետ աղաղակն զիս պաշարեալ՝ յապուէն իմն կացուցանէր: Արծրունի եղբայրներուն սաղրանքովը Յուսուփ Ատրպատականէն կը մեկնի իր հետ բերելով բանտարկեալ Կաթողիկոսը ու կը հասնի Դուին, ուր դարձեալ կը բանտարկէ Կաթողիկոսը, բայց վերին օգնութեամբ կ'ազատի բանտէն ու կը գրէ «... Հալածեալ չըլեցայ ի քաղաք»: Կը հիւրընկալուի Աղուանից Սահակ իշխանին ու Կովկասու թագաւոր Ատրնեքսեհի մօտ, եւ անկէ կ'երթայ Գուգարաց աշխարհը: Յուսուփ անգթօրէն կը սպաննէ անձնատուր եղող հայ իշխանները ու իր յարձակումները կ'ահաբեկէին ժողովուրդը: Ոստիկանին անգթութիւնը չափ չունէր ընդդէմ հաւատաւոր մարդերուն նախարարք իրարու դէմ փառամոլական ձգտումներով լեցուած էին: Արծրունի թագաւորական իշխանները բոլորովին թշնամացան Հայոց թագաւորին դէմ: Իսկ Ոստիկանը դաւաճանութեամբ բռնելով Սըմբատը չղթայակապ կը բանտարկէր եւ գրեթէ տարի մը մնալով բանտին մէջ չարաչար տանջանքներով գլխատուեցաւ քսան երկու տարի թագաւորելէ վերջ, ու անոր կը յաջորդէ Աշոտ որդին: Թագաւորին նահատակութեան հետ Յուսուփի հալածանքները Հայոց աշխարհին մէջ մեծ աւերումներ յառաջ բերին, ու գաւառները ամառացան ու կեանքը խամրեցաւ ու թշուառութիւնը ամէն ուրեք տիրապետեց: Այս դժբախտութիւնը լսելով Կ. Պոլսոյ Նիկողայոս պատրիարքը, ջաւակցութեան եւ մխիթարութեան նամակ մը գրեց Յովհաննէս Կաթողիկոսին, բաղձալով երկրի իշխաններու ու նախարարաց խաղաղութեան եւ հա-

մաձայնութեան՝ յոյս կը յայտնէ հասնիլ օժանդակութեան: Կաթողիկոսը՝ իր հիմնական դարման Հայաստանի վերականգնումին համար, յարմար կը տեսնէ գրել Յուսուփ Կոստանդին կայսեր, նախ յիշելով երկրին ցաւալի վիճակը եւ թշնամիին գործած մեծ անգթութիւնները ու հայ ժողովրդեան յուսալքումը եւ յետոյ կը յիշէ իր բանտարկութեան եւ դժբախտութեան տըխուր պարագաները ևն: Նորապսակ Աշոտ թագաւոր Պոլիս կայսեր կը ներկայանայ ու կ'արժանանայ անոր մեծարանաց ու նոր թագ կապելով ուրախութեամբ կը վերադառնայ: Իսկ Կաթողիկոսն ալ թէեւ կը հրաւիրուի Կայսեր ներկայանալ, բայց ան եկեղեցական նկատումներով Դերջան կը մնայ ու չ'ուզեր երթալ Պոլիս:

Կաթողիկոսը Դերջան գտնուած միջոցին կ'այցելէ Մանեայ այլը՝ ուր Ս. Լուսաւորիչ բնակած է, տեսած է հոն դժուարամուտ դուռներով քարաժայռի մը մէջ փորուած պատարագի սեղան մը: Հոն կ'այցելէ Ս. Լուսաւորիչի աղբիւրին, ուրկէ ափովը ջուր կը խմէ, ինչպէս երբեմն Ս. Գրիգոր: Ս. Լուսաւորիչի մարմինը պահուած դարակէն օրհնութեան հող կ'առնէ եւ տեղւոյն կուսակրօններուն եւ ուրիշ մենակեացներուն այցելութիւն տալէ վերջ կը մեկնի Թորդան, ուր թաղուած են Ս. Լուսաւորիչի ոսկերտութքը: Հոն իր ուխտը կը կատարէ եւ ետ կը դառնայ ըսելով. «Հասի նշխար ի ծառոյ անտի հացւոյ՝ զոր Սրբոյ Լուսաւորիչին էր տնկեալ իւրովք ձեռամբ»: Վառքին մէջ ինն ամիս մնալէ յետոյ կը մեկնի Հայաստան, ըստ հրաւիրման թագաւորներուն: Կաթողիկոսին վերադարձը աղեղնութիւն մը չ'ունենար իշխանաց հաշտութեան համար, միայն Յուսուփի տեղ ոստիկան կարգուած էր Նըսրըն որ խոստմնադրուած կը գտնուի եւ կը սկսի իր հալածանքները, Բիւրական ամրոցը՝ ուր կը բնակէր Կաթողիկոսը՝ գրաւելու համար ամէն անգթութիւն գործեց: Կաթողիկոսը իմանալով գալիք աղէտը հազիւ կարողացած էր ապաստանիլ Բագարան Աշոտ թագաւորին մօտ: Նըսրն շարունակեց իր կեղեքումները ու յարձակելով Բիւրականի վրայ սպաննել տուաւ հոն ապաստանող բոլոր ժողովուրդը մեծ ու պղտիկ, այր եւ կին ու եկեղեցականները:

չատ սրտաճմլիկ կերպով կը նկարագրէ պատմաբանը Բիւրականի նոյն աղէտը:

Կաթողիկոսը, ինչպէս նահատակ Սըմբատ թագաւորին, նոյնպէս Բիւրականի բռնոր նահատակներու համար մասնաւոր տօն կը հաստատէ ու տարուէ տարի կը յիշատակուի. բայց այժմ դադրած է, պատճառն ալ անձանթն: Բիւրականի դէպքերէն յետոյ կաթողիկոսը Վասպուրական փոխադրեց Աթոռը, մերթ ընդ մերթ մնալով Գուգարք, Դերջան և Բագարան: 929 ին ալ վախճանեցաւ Վասպուրականի մէջ:

Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութիւնը՝ բացի առաջին մասէն, զոր յիշեցինք, իրեն օրագրութիւնն է պարբերաբար գրուած. իր ակնաստեղծ վկայութիւնները շահեկան են և նկարագրութիւններն սրտաճմլիկ. իր Պատմութիւնն մէջ ընդհանրած յիշատակարան-նամակներու կարգին մէջբերած Սեանի Մաշտոց վանականէն առ Աբաս սպարապետ գրուած թուղթին հրատարակութեամբ, պարզուած կը նկատուի Գէորգ Գառնեցի կաթ.ին և Մաշտոցի միջև տեղի ունեցած դաւանական խնդիրը որ «նզովի դասապարտութեան» գրուածքին առիթ տուած էր:

Յովհաննէս պատմաբան, «Վարդանանց Հայոց Պատերազմի» նկատմամբ ունի նախերգանք մը, որ կը պակսի եղիշէին մէջ: Պատմաբանը չի յիշեր Վարդանանց պատմադիրները և ոչ ալ պատերազմի մանրամասնութիւնները. բայց իր պատմութեան մէջ կը յիշէ պարագայ մը որ Վարդանի քաջագործութեան առաջին պատկերներէն կրնայ նկատուիլ և պատմական արժէք կը ներկայացնէ. նոյն պատմական պարագան հոս կը համառօտենք:

Ուրացող նախարարներէն Շաւոսպ Արծրունի և Վնդոյ՝ Դուին քաղաքէն, կը հրամայեն ատրուշան մը շինել և անոր քրմապետ կը կարգուի Վնդոյի որդին Շիրոյ որ սկսաւ մագդէական կրօնքը քարոզել Հայոց չար ուսումներով. երբ լսեց քաջն Վարդան ուրացողներուն այս արարքը ու տեսնելով եկեղեցիներուն բարեկարգութեան շիջումը և տարեկան տօներու խափանումը, յանկարծակի զօրք գումարելով յարձակեցաւ Շաւոսպի վրայ և սըրով սպաննեց զանիկա, Վնդոյ և Շիրոյ Դուինի ատրուշանին մէջ այրել տուաւ և

բագինին տեղին վրայ կառուցանել տուաւ Ս. Գրիգորի հոյակապ եկեղեցին ուր Գիւտ կաթողիկոս հաստատեց հայրապետական Աթոռը և այլն:

Պատմաբանը իր գործին վերջը գրած է ողբ մը Ս. Գրոց կոչումներով:

Ըստ հոգեւոյս Դուրեան Սրբազանի, «Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութեանն ոճը զերծ է արուեստակութենէ և խրթնութիւններէ, և լեզուն ծայրէ ի ծայր կը պահէ նոյն ճիգն ու գնացքը. աւելի քերթողի քան թէ պատմիչի մը տպաւորութիւնը թողով ընթերցողին վրայ:

Իր շարադրութեան աւելորդ ճոխարանութիւնը և ուռուցիկ հանգամանքը խորհել տուած է ոմանց՝ թէ «ժամանակին տիրապետող արաքալիս լեզուի հետեւութիւնը եղած ըլլայ այն» (Պատմ. Հայ Մատ. էջ 159): Կանխենք սակայն ըսելու որ արաբերէնի յատկանշական մէկ երևոյթը չօշափելն անհրաժեշտ է ինքնին, քանի որ շատ կանուխէն, զոր օր. Կորիւն, իր խմբագրած Ազատագեղոսի ինչ ինչ մասերով և Մակարայեցոց գիրքերու թարգմանութեամբ, այդօրինակ շարադրութիւն մը նախատիպ հանդիսացած է արդէն: Արաբական գրականութեան մը ազդեցութեան ենթարկուելու համար հարկ էր որ հայ գրող մը այդ լեզուին տեղեակ ըլլար...» (տե՛ս անդ, էջ 56):

Յովհաննէս Կաթողիկոսի Պատմութեան սպա. գրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ:

1843ի առաջին տպագրութեան մէջ Ս. Աթոռոյ պատրիարք Զաքարիա Կոփեցի իր ստորագրութեան տակ մասնաւոր յայտարարութեամբ կը գրէ թէ ուսումնականներէն շատեր փափաք յայտնած են Յովհ. կաթ.ի այս պատմութիւնը տպագրելու, որպէսզի ասով քաջալերուին վարժարանաց քաջուշեղ աշակերտները, սորվելու մեր հայրենիքին ու ազգին պատմութիւնը:

Բ. տպագրութիւնը կատարուած է 1867ին, Տ. Եսայի պատրիարքի օրով. տպագրութիւնը մաքուր է և թուղթը տուրէ և գեղեցիկ կազմով: Սկիզբը կը կըրէ ազգ մը՝ որմէ կը հասկցուի թէ այս տպագրութիւնը կատարուած է վեց դրչագիր օրինակներու վրայէն, որոնց երկուքը

համաձայն էին իրեն մէկ քնազբէ տոնուած, իսկ միւս չորս օրինակները որոնց նախագագափարները այլ և այլ էին, թէպէտեւ ամէնքն ալ նոյնազօր և ժամանակաւ ոչ հնազոյն, բայց ընտիր օրինակներէ պաղափարուած. և այս տպագրութիւնը կատարուած է անոնց վրայէն, և տարբերութիւններն ալ նշանակուած են ստորին լուսանցքներուն վրայ: Ասոնց երկու օրինակները միայն ունէին իրարմէ տարբեր գլուխներու բաժանում, իսկ մէկ օրինակն ունէր գլուխներու վերնագիրները, որ առնուած են այս տպագրութեան համար:

6. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՍԻ

Ս. Գրիգոր Նարեկացի ծնած է 951ին, և որդին է Անձնացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի. իր եղբայրներն են Յովհաննէս եւ Սահակ. իր ուսուցիչն է Անանիա Նարեկացի, գիտնական միտք մը, որուն քով Նարեկայ վանքին մէջ ի տղայ տիոց կ'աշակերտին Յովհաննէս և Գրիգոր. Յովհաննէս կ'ըլլայ «գիտնական» մը և «հանճարեղ իմաստասէր» մը, ինչպէս կը վկայէ իր եղբայրը Գրիգոր: Գրիգոր, ինչպէս իր յիշատակարանէն ալ կ'երևի, յամառ ընթերցող մը եղած է և հմտացած ժամանակին բոլոր մատենադրական գրուածքներուն. ան որքան կ'աճէր հասակաւ, այնքան աւելորդ մէջ կը զօրանար Աստուծոյ սէրը և առ Փրկիչն ունեցած խանդաղատանքը. աչքը երկինքն էր. գիշերները միայն աստղերուն կը նայէր իր խցիկէն, ու ցերեկը արեգական նշոյլներուն. նիւթը չէր իր մշտագրադուսը, այլ Աստուծոյ հոգին. անոր մշտամրմունջ աղօթքներն ու բոլորանուէր ներանձնութիւնը շինած էին զինքը «Իրր հրեշտակ ի մարմնի». կեանքը իրեն համար երկնային էր, և կը փափաքէր հասնիլ այդ կատարելութեան և խոյսալին. ամենօրեայ սուրբ և մաքուր մտածումներով կը խորաշփելի Փրկչին Յիսուսի մարմնառութեան եւ փրկագործութեան նուիրական խորհուրդները. իր գիտական ու հմտական խորհրդածութիւններով կ'ուզէր խելամոլի անոնց, իր առանձնական զղջումներուն և ներքին պայքարներուն մէջ՝ երբ իր միտքը կը լկուէր ու սիրտը կը ճմուէր, հըրեշտակներն էին որ Նարեկայ իր ճշմարանին շուրջը, ինչպէս երբեմն Փրկչին,

կը քաջալերէին ու կը սրտապնդէին չափաւորելու հոգիէն փրթած իր հեկեկանքներն ու սրտի մորմոքումները: Տարիներ այսպէս իր բնական ճգնարանը վերածուած էր աղօթքի և լոյս զգացումներով տաճարի մը. օր մ'ալ իր մէկ մտեռանդութեան (extase) մէջ ան նոյն տաճարին իր ծովահայեաց պատուհանէն տեսաւ Տիրամայրը, Յիսուս մանուկը գրկած, Առ Տէր կղզիին վրայ. լուսափայլ տեսիլքը ծովուն վրայ՝ երբ աչքերուն հանդիպեցան, ան իջաւ իր ճգնարանէն և ծովուն վրայ որպէս թէ ցամաքի վրայ քալելով՝ կը հասնի իր ցանկալին մօտ. Տիրամայրը Յիսուս որդին կուտայ անոր գիրկը և կ'ըսէ. «Առ զՏէր քո»: Սուրբը իր այս մտեռանդութեան տեսիլքը նկարագրած է «Աչքն ծովի ծով» տաղին մէջ և իր Աղօթամատենին էջերով (Բան ԺԲ. և ԻԷ): Առաքել վարդապետն ալ իր «Ներբողեան ի Ս. Գրիգոր Նարեկացին» քերթուածին մէջ կ'ըսէ. «Զարքայն երկնից աչօք տեսար»:

Անոր աղօթանուէր կեանքը արձագանգ գտած էր ժողովրդեան սրտին մէջ, և անոր անձին շուրջ ստեղծուեցան հրաշապատում զրոյցներ, որոնցմէ ոմանք կը պարզեն անոր խիստ ներանձնական կեանքը, այլք յաշակոտներուն և հալածիչներուն պարտութիւնը, զաւանակաւ խընդիրներու առթիւ տարապարտուց սուրբին վերագրուած անհեթեթ զրպարտութեանց հերքումը, զոր նոյն իսկ պաշտօնական թուղթով մը կը բացատրէ ալ, զրելով. «սակս ազատութեան ի յար կարծեացն» (տե՛ս Դիմիթրիոս, էջ 498):

Հայ ժողովուրդին մէջ Նարեկացին հըմայք մը թողած է. ոչ մէկ կրօնաւոր կամ մատենագիր անոր չափ ազդած է ժողովրդեան զգացումներուն. այդ ազդեցութիւնը Նարեկացիին ո'չ հմտութենէն, ո'չ Աղօթամատենէն և ո'չ ալ իր զիրքէն է, այլ սուրբին առաքինութիւններն ու աղօթքները շինած են իր հմայքը, որ արդիւնքն է անոր խորհրդականութեան, վասնզի չկայ մէկը որ անոր նման ըլլար խորհրդական և ժողովրդական. ժողովուրդն ալ լեզուաւ, այսինքն զրոյցներով բացատրեց իր սէրը, վասնզի գիտնալ պէտք է թէ զրական մատենագրութենէն զուրկան ուսմական զրոյցները, որ երբեմն ալ

տաղաչափեալ կը գտնենք ժողովրդեան խաւերուն մէջ: Ժողովուրդին համար նարեկացիին ողի մ'է, որ հոս չ'ապրիր, այլ երկինքը. ան չի հասկնար անոր գրեւածքները, բայց կը զգայ խորապէս. անոր նման հրեշտակները միայն կրնան աղօթել ու փառաբանել զԱստուած: Վաթսուն տարիներ ապրեցաւ սուրբը. դարձեալ ժողովուրդը անոր մահուան և յուզարկաւորութեան առթիւ հիւսեց հրաշապատեամ պատմուածքներ. այդ կենսունակ պատմուածքներն են որ դարերով կ'ապրեցնեն Նարեկացիին ժողովրդեան հոգիին մէջ: Անոր գերեզմանը կը գտնուի Նարեկայ վանքին մէջ Ս. Սանդուխտ եկեղեցիին մէկ պատին կողմը, մօտը՝ իր եղբօր Յովհաննէսի՝ իր գործակցին, և իր ուսուցչին՝ Անանիայի, եռամեծ վարդապետին և մեծ քատագոսին. տապանը վայր մը եղած է ամենազգի ուխտաւորաց բարեպաշտութեան. 1021ին երբ Սենեքերիմ Թագաւորը ժողովուրդը փոխադրեց Սերաստիա, Նարեկի վանականները իրենց գաղթականութեան ժամանակ հետեւին առին մաս մը սուրբին գերեզմանին ածխներէն ու շինելով Նարեկ անուն գիւղ մը, Ակնայ մօտ, հոն գետեղջին նոյն ածխները. հոն ալ տիրական դարձան Նարեկացիին տապանին շուրջը կազմուած ժողովրդական գրոյցները:

Ս. Գրիգոր Նարեկացիի երկասիրութեան գլուխ գործոցն է Աղօթամատեանը, ժողովրդական անուամբ Նարեկը, զոր գրի առած է Նարեկայ վանքին մենակեացներուն խնդրանքովը, ինչպէս կը յիշէ ինքը, և աւարտած է 1002 թուականին: Մեր ժողովուրդը նոյն գիրքը կը ճանչնայ համահաւասար Ս. Գրիգրին. հայ հիւանդին վրայ Նարեկը Աւետարանի հետ կը կարդացուի, անոր իւրաքանչիւր գլուխին զատ զատ գորութիւններ կ'ընծայուին. հայուն նուիրական գիրքն է. խրթնաբանութեամբ և դժուարիմաց բառերով ու իմաստով գիրք մը, սակայն դարերէ ի վեր կ'ապրի ու չի հինար. մեղաւորի մը ներքին աշխարհէն բղխած պոռթկումներուն գիրքն է ան. անով է որ Նարեկի աղօթանուէր վանականը Թարգմանը կը հանդիսանայ ոչ միայն իրեն այլ նաեւ մեղքէ տանջուող հոգիներուն հառաչը լսելի ընել Աստուծոյ Աթոռին և թափ տալ

բարձրանալու դէպի կատարելութիւն և սրբութիւն. Նարեկացիին իր ողբերգութեան մասնաւոր իր խորհուրդներուն և զգացումներուն հետ ընդելուզած է Ս. Գրիգրի խօսքերով զոր փոփոխակի կ'արտայայտեն հին և նոր կտակարաններու մէջ յիշուած զղջման և ապաշխարութեան տրպորները: Ամբողջ գիրքը 95 գլուխներ ունի, որ կ'ըսուին քան: Այսպէս է իւրաքանչիւր բաժանումը: Առաջինը իբրեւ վերնագիր կը կրէ հետեւեալը. «Ե խորոց արցից խօսք ընդ Աստուծոյ»: Յաջորդ գլուխներուն մէջ ասոր վրայ կ'աւելնայ և հետեւեալը. «Անասիկ յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առնոյն աղետս մարմնաց քանի, քանի մը գլուխներ այս վերնագիրը չունին: Նարեկի վերջին գլուխները կը խօսին Կոչմակի և Ս. Միւռնի վրայ և իրենց վերնագրութեանց մէջ կը կրեն «Ընդ կերպարանս քաղմանութեան», «Աղօթք քաղմանութեան» բացատրութիւնները:

Ամէն Նարեկ կարդացող կը զգայ թէ Նարեկի մէջ չափական տողերու շինուածքի մը գրոյցը կայ. հանրաժանօթ Ընկալ քաղցրութեամբ աղօթքը մեծ մասին մէջ հայկական չափի շինուածքը ունի. գիրքին շատ էջերը ճոխ ու շոյլ բառերու, նախադասութեանց կշռաւոր խօսքերով լեցուն են և նմանայանգ հոլովներու վերջաւորութիւնները յառաջ բերած են տեսակ մը ընդհանուր դաշնակաւորութիւն, երգի դաշնակաւորութիւնը. կը դիտուի որ շատ էջեր ալ ինքը ոտանաւոր գրած է: Կ'ըսուի թէ հին եկեղեցիին օտար հայերէն մին Ս. Նիքիմ իր գործերուն, մանաւանդ իր բարոյախօսական գրուածքներուն մէջ գրած է տպաւորիչ չունչ մը, եռանդ մը, որուն համար ի հնումն, Ս. Նիքիմի գործերը շատ տարածուած են. հեղինակ մը կը գրէ Նիքիմի մասին. «Ան արեւելեան բանաստեղծ մը ըլլալով կը կրէր վառ, գունազեղ չափազանցօրէն շոյլ ոճի ճոխ երեւակայութիւն մը. անոր շարագրութիւնը արեւմտեան գրուածքներու տրամաբանական կանոնաւորութիւնը չունի, բայց ան կը համապատասխանէր ունակութեանց անոնց՝ որոնց կը յարմարէին անոնք»: Պարզ բաղդատութիւն մը կը բաւէ գիտնալ թէ մեր Նարեկացիին իր ոճով, իր բանաստեղծի թռիչքովը և որ ընթերցողին

մտքին տպաւորող իր սրտին յուզումներն ու հոգեւոր սլացքները անսահմանօրէն բարձր են եւ ուժեղ քան զԵփրեմ Ռուբինը. այդ տեսակէտով նաեւ բարձր է Նարեկացին Նազիանդացիէն եւ Օգոստինոսէն: Յօդուածագիր մը կը գրէ Նարեկացիին մասին «Արեւելեան քրիստոնէայ գերականութեան մէջ անեղբայր, Նարեկը տոհմային գրականութեան էն խոր գիրքն է թէեւ առջի բերան պարզագոյնը երեւի: Անկէ համ առնելու համար, ինչպէս կ'ըսուի, ընթերցողը պիտի կարենայ այս իմաստներու բովին խորը փորել եւ գտնել աղամանդները՝ զոր հեղինակը բարդութեան մը ստուերին մէջ թաղել է: Նարեկացին ունի իր մութ կէտերը, եւ ամէն էջի մէջ պայծառութիւն պահանջել մատենագրէն՝ որ իր ներսը կը բացատրէ և ոչ թէ արտաքինը, խիստ հարկապահանջութիւն մ'է... Դրժուարին է Նարեկի վրայ ճիշդ գաղափար մը կազմել, լոկ անոր վրայ եղած ուսումնասիրութիւնքը կարդալով, պէտք է բուն իսկ գիրքը ընթեռնուլ եւ ուսումնասիրել»:

Նարեկի տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ.

Ս. Գրիգոր Նարեկացիին Աղօթամատեանը քանիցս տպագրուած է Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, 1868ին, 1875ին, 1886ին, որուն կցուած են ներբողեան առ Ս. Աստուածածինն, ներբող խաչի, Գանձեր, եայն, Մխիթար Գոշի համառօտ աղօթքը, Առաքել վրդ. ի ներբողեանը, բժշկութեան աւետարաններ, 1897ին փոքր կազմով և միայն բժշկութեան աւետարաններ:

1856ին Ս. Աթոռոյ տպարանէն հրատարակուած է նաեւ «Ճառք եւ խոսքեր Ստեփաննիստի Զաւատչի արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացոյն եւ Վահրամայ վարդապետին» խորագրով գրքոյկը, Նարեկացոյն «Բան Ուղիղ Հաւատոյ և այլն» ճառին մասին տպագրելը կ'ըսէ «Յառաջարան»ին մէջ, թէ կրկին տպագրութիւն կատարուած էր. բայց դիւրագին ընելու համար երրորդ մը տպագրուած է, բաղդատելով ձեռագրաց հետ: Գրքոյկին ճակատը գրեւորուած է «Արոյ վարդապետի յոյնական մեղադրութիւն Գրիգորի Նարեկացոյ հաւատոսիքի յայտարարութեան վրայ» և միայն կը սրէր իր հոգեւոր և մտաւոր ախորժակը. բայց անտարբեր չէր մնար քաղելու իմաստութեան մեղրն ու ծաղիկը:

զասի Վարդանայ դիւանայարի»։ Նարեկացին Վարդան անուամբ եղբայր մը չունի. բայց աստի, գրուածքին ոճը կը յայտնէ թէ այս ճառերը Նարեկացիին գրած ըլլալը կասկածելի է (տե՛ս Պատմ. Հայ Մատենագր. էջ 172):

Ս. Աթոռոյ արժանւորի պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան, եգիպտոսի իր պաշտօնավարութեան, Նարեկը աշխարհաբարի թարգմանած էր գեղեցիկ և ընտիր հայերէնով, գրաբարին չափ քաղցր և ներդաշնակ. նոյնին Ա. տպագրութիւնը սպառած ըլլալով՝ 1931ին իւրոյ ընծայեց Բ. տպագրութեամբ Ս. Աթոռոյ տպարանէն: Պէտք է ամէն հայ ծնողը սոյն Աղօթամատեանէն օրինակ մը տայ իր զաւակաց ձեռքը, հասկնալու համար աղօթքի պարտականութիւնն ու արժէքը:

7. Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՆՈՐԶԱԼԻ

Մագիստրոսի քոջ որդին Ապիրատ իշխանին զաւակն էր Ս. Ներսէս Ծնորհալի և եղբայրը Գրիգորիս կաթողիկոս Պահլաւունի: Ապիրատի տպաւորութեամբ (1111) որը մնացին այս երկուքը, որոնց հոգը և դաստիարակութիւնը ստանձնեց Գրիգոր Վկայասէր հայրապետը, որ նոյն ժամանակները կը գտնուէր Գող Վասիլի սահմաններուն մէջ: Վկայասէրին մահուամբ, այս որբերուն հովանաւորութիւնը իր վրայ առաւ Բարսեղ կաթողիկոս: Վերջնոյս անակընկալ մահուամբ, Ծնորհալի եղբայրը Գրիգորիս, զեռ շատ երիտասարդ հասակին մէջ կաթողիկոս ընտրուեցաւ և մեծ հոգածութիւն ցոյց տուաւ իր եղբոր դաստիարակութեան: Կաթողիկոսարանը Շուշի անապատէն փոխադրուեցաւ Ծովք գեղակը, և ի վերջոյ Հռովմէկայ: Սեաւ լերան վանօրէից մէջ Ս. Ներսէս Ծնորհալի ստացաւ իր դաստիարակութիւնը. կարողագոյն հայ վանականները կը մարդէին Ներսէսի միտքը, ջամբելով անոր Ս. Կրօնքի սկզբունքները և հայ լեզուին տարերքը: Ներսէս իր պատանեկութեան ժամանակ փոյթ ունեցաւ աղօթքով ու բարեպաշտութեամբ կրթել իր միտքն ու հոգին, և այդպէսով միայն կը սրէր իր հոգեւոր և մտաւոր ախորժակը. բայց անտարբեր չէր մնար քաղելու իմաստութեան մեղրն ու ծաղիկը:

Շնորհալիին ուսմունքը եղած է հոգեխառն գիտութիւններ, ոչ թէ արտաքին: Սորոված էր Ս. Գիրքը, Ս. Հարց վարդապետութիւն և մեկնութիւն, եկեղեցիի և սրբոց պատմութիւն, կանոնաց և կարգաց հմտութիւն, եկեղեցական երաժշտութիւն և վայելուչ շարադրութիւն՝ արձակ և ոտանաւոր: Յաճախակի կատարած ընթերցումները իւրացնելու համար ընդօրինակութիւններ կ'ընէր իր վայելուչ և գեղեցիկ գրովը, ինչպէս կը գրէ իր կենսագիրը. շատ ուշ, ուսման մասին իր վիպասանութեան գործին մէջ կը հասկնայ ուսման տեսակէտով իր գրկուածը, գրելով.

ՅԱթինականն քաղաքի՝
Զանձն իմաստիւք ոչ կրթեցի:

Ու կը յիշէ ինն Յունաց գերագոյն հանճարները, և անոնց հետեւելու նախանձը: Շնորհալին իր ժամանակի կրօնական գիտութիւններուն և իմաստութեան հմտանալով, գերազանցեց իր ժամանակակիցները, վասնզի ան ունէր բնական և կերթական սրամտութիւն, և որ մեծագոյնն էր՝ Աստուծոյ շնորհքը:

Գրիգորիս կաթողիկոս շատ կանուխէն քահանայութեան կոչեց Շնորհալին, և յետոյ՝ եպիսկոպոսութեան, միեւնոյն ժամանակ տալով անոր կաթողիկոսարանի գործերուն վերին հոգածութիւնը: Ներսէս մեծ սատար մը հանդիսացաւ եղբօրը, իր բնական հաճարովն ու իմաստութեամբը, և մանաւանդ իր քաղցր և հեզաբարոյ կենցաղովը: Տէրը ընտրած էր Ներսէսը ըլլալու ճշմարիտ առաջնորդ մը և իր գործերովն ու յիշատակովն անմոռանալի փառք մը և պարծանք մը իր Ազգին ու եկեղեցիին: Պահլաւունեաց այս նոր ընծիւղուած շառաւիղը պիտի վերանորոգէր իր նախահաւուն՝ Ս. Լուսաւորչի կրօնական ու բարոյական սուրբ գործը. ճոխ էր ան իր գլխական ու ուսման պատրաստութեամբ, և պատրաստ էր ճոխանալ Աւետարանի քարոզչական գործերով. իր մատենագրական բեղուն կեանքը կատարած է նախքան իր կաթողիկոսութիւնը: Շնորհալի գրուածքներուն մէջ ժողովրդական գործեր կը համարուին Բան Հաւատոյ, Թուրքաւոր Գրիգոր Ապիրատ, Յիսուս Որդի, Հաւատով Խոստովանիմ, «24 տուն բան, 24 անգին

ակունք գրաւոր և հոգեոր. անբաւ արժեք իր չափաւորութեան մէջ, աւագամեծար գործ մ'ալ հեղինակին աւագ գործոց մէջ, և ամենայն քրիստոնէական աղօթից նախաշարին դասակից»։ Այս աղօթքին իմաստներուն կազմութեամբ Շնորհալի կը հաւասարի Նիքեմ Խուրին:

Շնորհալի որքան գեղեցիկ և յստակագիր արձակաբան մ'էր նոյնքան ներշնչեալ բանաստեղծ մ'էր իր կրօնաշունչ տաղերով ու հոգեմորոգ քերթուածներովը. չենք կրնար դասել զինքը նախագոյն դարերու քերթողներու մօտ և ոչ ալ հաւասար նկատել նարեկացիին բանաստեղծական յանկարծական թռիչներուն. բայց արդար խոստովանութիւն մը ըրած պիտի ըլլանք երբ ըսենք թէ Շնորհալին ալ որքան չհասնէր բոնաստեղծական մեծութեան, բայց իր բաղմամբ յանգաւոր քերթուածներով յայտնաբերած է նաև հայկական տաղաչափութիւնը՝ աւելի կանոնաւոր չափերով: Շնորհալիին տաղերուն մէկ մասը և շարականը, ոչ միայն չափով են, այլ նաև անոնց երաժշտական եղանակները գիտէր, և կ'ըսուէր երգեցող. որ էր նաև երգահան մը, այն ատեն պիտի ընդունինք անոր ձայնական կարողութիւնը և քաղցրութիւնը:

1166ին Գրիգոր Պահլաւունի կը լրացնէր իր կաթողիկոսութեան 52 տարին, ծերացած և ընկճուած ուղեց ձգել պաշտօնը և յանձնել Շնորհալիին որ առ խոնարհութիւն յակամայս ընդունեց. Հոռմիւլայի եկեղեցիին մէջ Մաղկադարգի օրը Պահլաւունի կատարեց ձեռնադրութիւնը շրջապատուած եպիսկոպոսներէ, որոնք այս նպատակաւ հաւաքուած ու հաւանութիւն յայտնած էին Ներսէսի կաթողիկոսացման: Ձեռնադրութենէ վերջ, նորընտիր կաթողիկոսը արտասանեց գեղեցիկ բանախօսութիւն մը, ներբողելով իր եղբօրը կէս դարու արդիւնաւոր աթոռակալութիւնը: Այս հանդիսական օրերէ վերջ շատ չ'ապրեցաւ ծերունի կաթողիկոսն՝ Փոքր Վկայասէր և և վախճանեցաւ 1166ին ամառը արդիւնաւոր գործունէութեամբ և հոգելից կեանքով:

Շնորհալի 64 տարեկան էր, երբ կաթողիկոս դարձաւ, թէև մարմնով տկար, բայց ան նոյն հոգեով և եռանդով կառա-

վարեց հայ եկեղեցին, ինչպէս երբեմն, երբ խորհրդական և գործակից էր իր եղբորը: Ծնորհալին կ'ուզէր ամէն կողմ շրջիլ և քարոզել, բայց ժամանակի դառնութիւնը ու հայրապետական աթոռի վիճակը թոյլատու չէր, ինչ որ անձամբ չէր կարող կատարել ուղեց գէթ գրով կատարել, «եւ մենք, կըսէ, այս սոթագին քարանձաւին մէջ (Հոռովմկլայ) արգելուած՝ գրաւոր կերպով ձեզ հետ կը խօսինք»: Ծնորհալիի այս թուղթերուն ժողովածուն, որով ան ամբողջ հայ ժողովրդի հետ կը խօսի, կը կոչուի «Թուղթ Լնդհանրական առ համօրէն հայասեռ ազինս»: Թուղթն ուղղուած է հայ ժողովրդի բոլոր խաւերուն՝ վանահայրերուն, առաջնորդներուն, քահանաներուն, իշխաններուն, զինուորներուն, քաղաքացիներուն, գիւղացիներուն և կանանց, որոնց կուտայ կրօնական և բարոյական պատշաճ խրատներ մատնացոյցը՝ ներով այն թերութիւնները որ անոնց մէջ նկատուած էր:

Ծնորհալի ինը տարուան իր կաթողիկոսութեան միջոցին բացի Միութեան խնդիրէն, զբաղեցաւ նաև հայ եկեղեցիին կաւորութիւնը վերականգնելու գրական պարապումներով. ճոխացուց Հայոց ժամանասացութիւնը բազմաթիւ նոր երգերով ու շարականներով, որոնք մինչև հիմակ կ'երգուին մեր եկեղեցիին մէջ: Ան ժամագրքի նոր կարգաւորում ըրաւ՝ հիմնուելով Մաքենեաց եւ Թեղեհեաց ճգնականաց վանքերու ժամակարգութեան վրայ:

Յունաց Մանուէլ Կայսեր ժամանակ (1143—1180) հետեւեալ կերպով սկսաւ հայ եւ յոյն եկեղեցեաց Միութեան խնդիրը: Ծնորհալի երբ դեռ Կաթողիկոսին գործակից՝ իր պատգամաւորութիւնը բարեքապէս լրացուցած Լամբրոնէն կը դառնար Մամեստիա, պատահեցաւ Կայսեր փեսայ Ալէքս դուքսին, եւ խօսակցութիւն ունեցաւ հայ եւ յոյն եկեղեցիներու դաւանական եւ ծիսական տարբերութիւններուն վրայ, մի առ մի հերքելով այն բոլոր թիւր կարծիքները որ տարածուած էին հայ եկեղեցիին մասին՝ Յունաց հետ: Ալէքս տըրուած պատասխաններէն զոհ՝ խնդրեց Շնորհալիէն որ հայ եկեղեցիին դաւանութիւնը գրաւորապէս իրեն յայտնէ. Շնորհալի անոր խնդիրը կատարեց (1166ին)

Ալէքս իշխան երբ Պոլիս դարձաւ, Մանուէլ Կայսեր եւ պատրիարքին ներկայացուց Ծնորհալիին տուած դաւանութեան թուղթը:

Մանուէլ Կայսր հայ եւ յոյն եկեղեցեաց միութեամբ, կը կարծէր կիլիկեցի հայ կրտսրիճները յաջողութեամբ վերջնականապէս հնազանդութեան բերել: Կայսրը՝ Իրիգոր Կաթողիկոսին ուղղեալ նամակաւ մը կայս. պատուիրակ Սմբատի ձեռքով Ծնորհալիին Պոլիս կը հրաւիրէր ներկայ ըլլալու 1168ի այն ժողովին որ Արեւելեան եւ Արեւմտեան եկեղեցեաց միութեան խնդրով պիտի զբաղէր. նոյն թղթին Ծնորհալի կը պատասխանէ թէ չէ կարելի իրեն Պոլիս գալ Հայրապետական Աթոռը թողլով վտանգի մէջ. ուստի պայմաններ կ'առաջարկէ Կայսեր ու կը զրկէ նոյն պատգամաւորին ձեռքով, ու Կայսեր կրկին կը ներկայացնէ հայ եկեղեցիին դաւանութիւնը: Կայսրը 1170ին միայն կը պատասխանէ ու կը գրէ Ծնորհալիին միութեան խնդրոյ մասին եւ նոյն նպատակին համար լիազօրներ կը ղըրկէ Թէորիանոս մագիստրոսը եւ Յովհաննէս Ութման հայազգին, ասոնք Հոռովմկլայ գալով մէկ ամսուայ չափ վիճաբանութիւններ կը կատարեն երկու եկեղեցեաց դաւանական եւ ծիսական տարբերութեանց վրայ: 1170ի Ծնորհալի Կայսեր գրած եւ Թէորիանոսի ձեռքով ղրկուած թուղթին իմաստը սխալ ըմբռնեցին յոյները. այս թուղթին մէջ չկայ բնաւ որեւէ Բաղկեղոնական բացատրութիւն, այլ ընդհակառակն կըրկին եւ կրկին կը շեշտուի Հայոց եկեղեցիի մի թնոթեան վարդապետութիւնը եւն. ի վերջոյ, նոյն թուղթին մէջ Ծնորհալի կը յայտնէ թէ հաւատքի եւ եկեղեցական կարգերու մասին կատարեալ պատասխան միմիայն հայ եպիսկոպոսներու ժողովը կարող է տալ եւ կը խոստանայ նոյնը չուտով գումարել: Երկու տարի յետոյ Կայսրը գրեց Ծնորհալիին և առաջարկեց ինը կէտեր, պահանջելով որ հայերը բացայայտ եւ որոշ պատասխան տան: Այս նամակ-պայմանները Հոռովմկլայ բերին յոյն Թէորիանոս եւ Յովհ. Ութման: Ծնորհալի երբ Կայսեր պայմանները ստացաւ, չհամարձակեցաւ Միջագետքի եկեղեցականներով միայն պատասխանել, այլ բարեռք համարեց ազգային ժողով գումարել՝ մանաւանդ արեւ-

ւելիան եպիսկոպոսներով, որոնք ազգային եկեղեցիին հիմը կը կազմէին: Թէորիանոս չ'սպասեց ժողովին, ուստի բերած թուղթերուն պատասխանը ստանալով Պոլիս մեկնեցաւ: Շնորհալին կայսեր կը պատասխանէ թէ յունաց առաջարկութիւնները Հայ Ազգ. Ժողովին առաջ կը դրուին և անոնցմէ հնարաւորները կ'ընդունուին, բայց ո՛չ այն տեսակէտով որ իբրեւ թէ մինչեւ այժմ հայերը մոլորուած էին և այժմ միայն հասկցան ճշմարտութիւնը. այլ մի միայն բարեկամութեան սիրով ստիպուած, այս տեսակէտով Շնորհալին կ'առաջարկէ որ յոյներն ալ իրենց եկեղեցիին մէջ եղած սխալներն ուղղեն, որ հայերը չգայթակղին:

1173ին Շնորհալին հրաւիրական թղթեր գրեց հայ եպիսկոպոսներուն և վարդապետներուն յունաց պատասխան տալու համար, բայց ան չկարողացաւ ժողով գումարել, որովհետեւ 1173 օգոստ. 13ին վախճանեցաւ՝ մեծ սուգ պատճառելով հայ ժողովուրդին, որ դանիկա դասեց Սրբոց կարգը:

Հայ և յոյն եկեղեցիներուն միութեան այս հարցը փակելէ առաջ, պիտի աւելցնենք թէ կայսեր պատուիրակ Թէորիանոս Հայոց Հայրապետին հետ ունեցած բանակցութիւնները և վիճարանութիւնները գրի առած և կայսեր ալ տեղեկագիր մը տուած է. և իրօք յունարէն այսպիսի գրուած մը կը գտնուի, և կղեմէս Կալանոս Ժէ. դարու կիսուն հայերէնի վերածած է իր պատմութեան մէջ, և որ բոլորովին հակառակը կը ներկայացնէ յերկրածոյ խօսքերով Շնորհալիի բացատրութիւնները՝ Հայ եկեղեցիի դաւանութեան մասին վարկաբեկելով երանաշնորհ հայրապետը. սակայն մեր ձեռքը եղող Շնորհալիի վարդապետական գրուածքները շատ վճիտ են և կը հաստատեն թէ երանելի Հայրապետը հայ դաւանութեան և աւանդութեանց հիման վրայ անշարժ վէմ մը եղած է: Թէորիանոսի կեղծիքներուն վրայ բան մըն ալ Կալանոս կ'աւելցնէ և Ներսէսի ու իրեններուն բերանը կը դնէ այլանդակ բացատրութիւններ, իր չար զիտումը յառաջ տանելու համար:

Թուղթերուն համահաւաքումը, որ Ընդհանրական կը կոչուի. կ'ամփոփէ նաեւ Յունաց կայսեր և պատրիարքին, Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ գրուած թուղթերը, որոնք հայեցի և օտար լեզուներով ալ տպագրուած են, երբեմն ամբողջական եւ երբեմն ալ մասնական պարունակութեամբ: Միաբանութեան միջոց երկու կողմանէ գրուած թուղթերն ու վիճարանութիւններն իրենց միջանկեալ պատմութիւններն ունին, զոր գրած է Ներսէս Լամբրոնացի. սակայն կը թուի թէ իրմէ գատ ուրիշ գլորողներ ալ եղած են այս հարցին վրայ, որուն համար կ'ըսէ Վարդան Պատմիչ, «Մնաց գործն անկատար, որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք» (Տե՛ս Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 409):

Շնորհալի Հայրապետին թուղթերը սովորաբար կը բաժնուին երեք կարգի երեք յատուկ գլուխներով՝ որոնք են. —

ա. Թուղթքաւ համօրհն հայստեւ ազինս:

բ. Թուղթք ի պատճառս խնդրոյ Միաբանութեան:

գ. Թուղթք գրեալք ի զանազան ժամանակս առ այլ և այլ անձինս:

Նկատի առնելով որ Ընդհանրական գրքին տպագրուած օրինակները սակաւաթիւ են և դժուարութեամբ ձեռք կը բերուին, Ս. Աթոռոյ տպարանի տեսչութիւնը 1871ին կը տպագրէ Շնորհալի հայրապետին Ընդհանրական այս գիրքը բաղադրութեամբ տպագիր և ութը գրչագիր օրինակներուն հետ, որոնց մէջ ընտրելագոյնն էր Կալկաթայի Յովհաննէս Ա. քհ. խաչիկեանի Ս. Աթոռոյ թանգարանին նուէր ղըրկած Ընդհանրականը: Նորոգ տպագրուածին մէջ տեղ տեղ նշանակուած են ձեռագրաց տարբերութիւնները, ինչպէս նաեւ որոշ մանր գրով տպագրուած են ուրիշներու կողմէն աւելցուած պատմական հատուածները, որոնցմով իրարու հետ կը կապուին այլ և այլ պաշտօնական անձերու թուղթերն ու պատասխանները հակիրճ ծանօթութիւններով եւ վերնագիրներով: Այս տպագրութիւնը խիստ մաքուր է եւ թուղթերը տոկուն:

Ս. Ներսէս Շնորհալիի Ընդհանրականին տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ:

Ս. Ներսէս Շնորհալիի առաքելաշունչ

Յ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՍՏԲՈՆԱՅԻ

Ներսէս Լամբրոնացի ծնած է 1154ին.

հայրն է Կիլիկիոյ Լամբրոնի տէր Օշին իշխան և մայրն՝ Շահանդուխտ՝ զուստր Շահանի՝ զօրավար կոչուած, որ էր եղբայր Ս. Ներսէս Շնորհալուոյ: Լամբրոնացիին առաջին անունն էր Սմբատ. մօրը խնամքէն զատ, ան մանկութեան ժամանակ դաստիարակուեցաւ Լամբրոնի մօտ Սկեւոյ Վանքին մէջ, սրբութեան վարքով եւ շարունակ մենտկեացութեամբ կը պարապէր աղօթքի եւ բարեպաշտութեան. երբ բաւական տարիքն առաւ, մայրը՝ Շահանդուխտ փոքր պատանին Հոռմկլա տարաւ, մօրը Շնորհալիի, որուն քով զբաղեցաւ հոգևոր կրթութեամբ եւ երբ Հայրապետը պատանին վրայ կը տեսնէր աստուածային շնորհքը՝ Քահանայութեան կոչեց զանիկա, անուանելով Ներսէս. ժամանակ մը Սեաւ լերան վանքը յաճախեց եւ Ստեփանոս Մանուկի ուսուցչութեան տակ եւս առաւել փայլեցաւ սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ: Իր քահանայութեան միջոցին պարապեցաւ քարոզչութեան գործով Լամբրոնի եկեղեցիին մէջ եւ ներանձնական կեանքը շարունակեց Սկեւոյ վանքին մէջ: 1176 ին Գրիգոր Տղայ կաթողիկոս տեսնելով Ներսէսի առաքինութիւններն ու գործունեայ կեանքը, եպիսկոպոս ձեռնադրեց զանիկա, երբ ան քսան և երեք տարեկան էր. և յանձն առաւ Սկեւոյ վանքին հովուութիւնը, եւ քիչ վերջ վարեց Տարսոնի Առաջնորդութիւնը. իր քարոզչութեան եռանդով վաստակեցաւ մերազն ժողովուրդէն եւ օտարներէն Երկրորդ Պօղոս Առաքել Տարսոնի անունը: Սկեւոյ վանքին մէջ Նոր Կիրակէի օրը կատարեց նաւակատիքը ա՛յն եկեղեցիին զոր շինած էր իր հայրը կամ եղբայրը:

Լամբրոնացին իր հմտութեամբ ու գործունեայ կեանքովը դարուն ամէնէն կարկառուն եկեղեցականներէն մէկը դարձաւ. եկեղեցիներու միութեան խնդրոյն եռանդուն կերպով յարելով ներկայ զտնուեցաւ ինչպէս Հոռմկլայի, նոյնպէս Տարսոնի ժողովներուն. բայց որոշումներուն մէջ խիզախօրէն կ'ուզէր ընթանալ՝ առանց նկատի առնելու վտանգը, որ կը սպառնար Հայ եկեղեցիին անկախութեան՝ որուն հեռուէն կը հսկէին Հայոց Արեւելեան վարդապետները. Լամբրոնացին արքունական պալատին մէջ ալ գործակցութիւն ունէր և իշ-

խանը Լեւոն՝ որ յետոյ Հայոց թագին պիտի տրանար, կը զիմէր անոր խորհուրդներուն: Միութեան խնդրոյն մէջ՝ թագին սիրոյն համար Լեւոն պատրաստ էր զիջողութեանը՝ բայց կ'ուզէր շահիլ հայ եպիսկոպոսութիւնն ալ Կիլիկիցի ըլլար կամ Արեւելցի. բայց Լամբրոնացին յախուռն էր իր հինաւուրց փափաքը իրագործելու համար. Հաղարտեցի եւ Սանահնեցի ու այդ կողման վարդապետք Հայ եկեղեցւոյ կենսական շահերուն ի պաշտպանութիւն բողոքեցին Լեւոնի՝ Լամբրոնացիին դէմ, որ եկեղեցիին մէջ նորութիւններ մտցնելու համարձակած է. Լեւոն ստիպուեցաւ անոր եղբօրը Հեթումի միջոցաւ ազգաբարեւ որպէսզի իր տարապայման նախանձախնդրութիւնը չափաւորէ Հայ եկեղեցիին մէջ պառակտում յառաջ չբերելու համար. այս ազգաբարեւութեան վրայ բուռն գրչով ան թուղթ մը գրեց Լեւոնին, որուն մէջ կ'ըսէ թէ ձեռք գիրք մը բովանդակ եմ գրեալ ըզհայոց ազգիս անկարգութիւնս, որ յետոյ մտեալ են: Ամբողջ թուղթին վերլուծումն ընել երկար կ'ըլլայ, բայց միայն ըսենք թէ Լամբրոնացին Հայ եկեղեցիին ուղղափառ դաւանութեան հաւատացեալ մը ըլլալով հանդերձ, եկեղեցիին մէջ անկարգութիւններ կը տեսնէր և կ'ուզէր որ վերնան անոնք. և ինքն ալ Տարսոնի եկեղեցիին մէջ ինքն իրեն բաւական նորութիւններ ներմուծեց, ինչպէս կը հասկցուի Լեւոնի գրած նոյն թուղթէն. նորոգած է պատարագի զգեստ հագնելու սովորութիւնը, որ արդէն հինէն կար. զաղբեցուցեր է պատարագի ատեն դուռ փակելու և վարագոյր փակելու սովորութիւնը. երեք մարտիկներ ի միասին կը կոսարուէին, բայց ինքը զատ զատ ըսել տալ սկսած է. խաղաղական աղօթքը որ եկեղեցիներուն մէջ պակսած էր՝ ինքը վերահաստատեւ է. կ'երեւթէ Աստուածայայտնութեան օրը, փոխանակ Յունուար 6 ի, սկսած է կատարել տալ Դեկտ. 25 ին, կրօնաւորական օրհնութեան և երրորդ պսակի վերաբերեալ նորութիւններ ալ կատարած է, անտարակոյս ուրիշ նորութիւններ ալ ունէր. այդ ուղղութիւններէն ոմանք պէտք է կատարուէին Հայրապետական իշխանութեան վճռով, իսկ միւս կէտերէն մեծ մասն ալ եկեղեցիին հնօրեայ կանոններ են, զորս երբեք ներ-

հալ չէր Լամբրոնացիին ոտնակոխ ընել եւ Արեւելցի վարդապետները իրաւունք ունէին խնդրել Լեւոնէ որ արգիլէ անոր՝ նորութիւններ մտածանել: Բաց աստի, ներելի չէր նաեւ Լամբրոնացիին անարգական եւ ծայրայեղօրէն կծու լեզու գործածել Արեւելեան վարդապետաց դէմ: այդ աստիճան խտուրթիւն կը մնասէր եկեղեցիին:

Թէ՛ լատիններէ եւ թէ՛ յոյներու կողմէ Լեւոնի եղած քաղաքական առաջարկներուն հետ յարակից էին դաւանական եւ ծիսական համաձայնութեան պայմանները, ինչ որ գործը կը դժուարացնէր. նոյն համաձայնութեան հակառակ էին Արեւելցիք եւ Կլիկիկցիք ալ ամբողջութեամբ համամիտ չէին: Որովհետեւ Լեւոնի թագին առաքումը յոյներու կողմէ կանխուած էր, անոնց հետ միութենական բանակցութիւնը պիտի կանխուէր, եւ պատգամաւորութիւն մը մեկնեցաւ Սիւէ Կ. Պոլսի 1197ին սկիզբները, գլխաւորութեամբ Լամբրոնացիին, որ խնդամտօրէն կ'երթար Պոլսի իր ամէնէն փայլած մէկ գաղափարին՝ եկեղեցեաց միաբանութեան խնդրոյն իրականացման համար: Լեւոն եւ կաթողիկոսը համաձայնած էին զիջողութիւններու եւ Լամբրոնացիին մեծապէս կը յուսար ձեռք բերել յաջողութեան պսակը:

Լամբրոնացիին յունաց հետ վիճաբանութեան համար իբր իր մախազին պարսատիկներ՝ մէկտեղ առած էր Երեմիայի, Գերեմիայի, Փոսի, Աքանայի եւ Մանիոյ, վաւերացիները, ինչպէս նաեւ Շնորհալիի եւ Տղայի թուղթերը. մեր պատմիչները կը բարձրացնեն Լամբրոնացիին արժանիքները եւ կը գրեն թէ յունաց իմաստունները հիացան անոր իմաստութեան եւ հմտութեան եւ ան յաջողած է լռեցնել ամէնքը, ինչպէս կը գրէ Սմբատ պատմիչն ալ հուսնեցոյց գնուս խեղօն խոյով: Բայց իրականին մէջ Լամբրոնացիին ցաւօք եւ յուսաբեկութեամբ մեկնած է Պոլսէն, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի թէ՛ «գալ գնուս անմանօք ի ևնցան»: այսինքն իր ներկայացուցած գրութիւններէն. «քանցարարարարս եւ հրեական կաւօք ընդ լիւրս կապկալ, որք ոչ ախորժնն ծառայել Աստուծոյ՝ ևնորդութեամբ հոգւոյն, այլ հնութեամբ գոյն, եւ ըստըացեալ ի հոգեւոր կանս մեք՝ դարձաք յիմաստասիրոյն յուսոյ ևնցաւ անօրով» (Հայա-

պատում, էջ 425): Այս տողերը շատ բան կը սորվեցնեն: Այդ պահերուն Լամբրոնացիին յիշեց թէ Արեւելեան վարդապետք իրաւունք ունին եղեր զգուշաւոր ըլլալու եւ իր հապճեպ զիջողութիւնները մեղադրելու:

Լամբրոնացի իր երիտասարդական տարիքին մէջ գրեց բազմաթիւ գիրքեր, որոնք իրենց խոհական, հմուտ եւ ընտիր պարունակութեամբ կը բարձրացնեն անոր արժանիքը, եւ լիապէս կ'արդարացնեն իրեն համար եղած բացառութիւնը: Մեր նպատակէն դուրս կը մնան անոր բոլոր գրական ու մեկնողական երկասիրութեանց վերլուծումը ընել. կը շատանանք միայն նկատի առնել իր Մեկնութիւն Ս. Պատարագի գիրքը, բայց նախ քան զայդ, հարկ է հայ Պատարագամատոյցներու ծագման մասին երկու խօսք ըսել:

Մեր ամէնէն հին Պատարագամատոյցը Ս. Բարսեղիւնն է, որ Ս. Լուսաւորչի անունով ձանչուած է. հայերէն թարգմանութիւնը կոտարուած է Ե. դարու սկիզբը. Բարսղի սոյն պատարագէն կոտրներ ունին Ագաթանգեղոսեւ Փաւստոս: Հայք այս խորհրդամատոյցին վրայ աւելցուցած են իրենց ընտանի ասորերէն մասեր, ինչպէս «Սուրբ, սուրբ, սուրբ» եւ «Պատարագ Բըրիստոս մատչի գառն Աստուծոյ, եայլն»: Բարսղի պատարագը միշտ տիրող եղած չէ Հայոց մէջ: Ե. դարու վերջերը ի գործածութեան էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Ս. Սահակ Պարբեի, Աքանասայ Աղեքսանդրոս հայրապետի, Գրիգոր Աստուածարանի պատարագները. այս չորս խորհրդամատոյցները որքան որ վերի չորս անունները կը կրեն, բացի մէկէն՝ իրական չեն. ասոնք իրարմէ անջատ չեն, վասնզի հետազոտութիւնք ցոյց կուտան թէ միւսնոյն թարգմանութեան լեզուն է, եւ գրիչ մը զանոնք ներքնապէս կը միաւորէ եւ թարգմանիչը խորհրդամատոյցաց մատեան մը կազմած է, եթէ յունարէնն արդէն անանկ չէր: Բոլոր պատարագաց փունջ մըն է եւ միւսնոյն հեղինակն ունի. ասոնք առանձին առանձին պատարագներ չէին, այլ կը կազմէին ամբողջութիւն մը, վասնզի մէկը ունեցողը բնական է որ ուրիշներն ալ կ'ունենայ, որովհետեւ տնրածան էին ասոնք, մէկ ձեռքէ ելած, մէկ սրբազան նուիրագործի մը

գործը: Պատարագանայոյց Հայոց գիրքին բազմահմուտ հեղինակին հետազոտութեանց համաձայն, վերև յիշուած պատարագները հաւաքումն են Գրիգոր Աստուածաբանին: Անոնց բնագիրները կորսուած են, բայց հայերէնները կան. իսկ հայ թարգմանիչն է Յովհաննէս Մանդակունին, որ կը յիշուի Մխիթար Այրիվանեցիի մօտ իրր Պատարագամատոյցի հեղինակ, մինչդեռ անոր թարգմանիչն է. Աթանասի անուամբ կոչուած «Տէր Աստուած գօրութեամբ» աղօթքին թարգմանչին լեզուն բոլորովին մանդակունեան է: Հայոց մէջ միշտ տիրող եղած է «Աթանասի» պատարագը. միւսները խափանուած են, չգիտենք ինչ պատճառաւ: Ռոստով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին Պատարագի Մեկնութիւնը կատարուած է անխառն կերպով Աթանասի պատարագին վրայ. Ժ. դարէն առաջ Աթանասի անունը չկայ. Ասողիկ միայն ունի հետեւեալ խօսքը. «Յովհան Մանդակունի... կատարեաց... եւ գրիովիմք զՊատարագանայոյցն զոր Աքանասի ասեմ յիմեց». հին աւանդութեան մը արձագանգն է Ասողիկի այս խօսքը, որով կը հասկնուի թէ չէ կարգացած Աթանասի պատարագ կոչուելը, միայն լսածը կը գրէ. Ուխտանէս պատմիչն ալ ունի հետեւեալ խօսքը. «... Զի յորժամ անցեալ գնացեալ ի միասին, և նստէաք յեզր գետոյն» որ կոչի Ախուրեան եւ ասէաք զՊատարագանայոյցն Տեառն զօրութեանց, զոր ասեմ Աքանասի, եւ էր յաւուրս ամարանոյն յամսեանն Տրէ, որ օր մետասան էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի, յիններորդ ժամու: Թ-Ժ դարերուն Հայոց մէջ թարգմանուած են Բարսղի բիւզանդական պատարագը, նախորդին կրկին ծաւալով. թարգմանութիւնը կատարուած է բաւական յաջող կերպով, բայց ոչ ազատ յունաբանութենէ: Մագիստրոս Ասորոց կաթողիկոսին գրած թուղթին մէջ Յակոբայ և Կիւրղի ընթերցուածին հետ կը յիշէ նաեւ Բարսղի այս պատարագը. Լամբրոնացին ալ ծանօթ է այս պատարագի թարգմանութեան, ինչպէս նաեւ Ոսկերեանին: Ուրիշ պատարագամատոյցներ ալ հայերէնի թարգմանուած են, իբրեւ մատենագրութիւն միայն:

Լամբրոնացին գրած է պատարագի մեկնութեան գիրք մը, ըստ իր յիշատակարանին, 1177ին գրի առած է զայն, քը-

սան և չորս տարեկանին, Տաւրոսի լեռանց միայնութեան մէջ. ուզած է որ ուրիշներ ալ օգտուին այս գիրքէն, և շոյց տուած է եպիսկոպոսներուն և իշխաններուն, որոնք չեն կարգացած անգամ. նոյն թուականին Երուսաղէմ Իսլամներէն գրաւուած ըլլալով, քրիստոնեաները գերի կը տարուէին. այս լուրը լսուած ըլլալով Արեւմուտք, խաչակիրները բազմութեամբ ծովէն կը լեցուին Պաղմայիս: Լեւոն իշխան պաշտօն կուտայ Լամբրոնացիին երթալ Հոռովմկլայ և իրազեկ ընել Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը տեղի ունեցած իրադարձութեան: Ծանապարհին, Պէտէկոստէի օրը, յայնկոյս Մարաշի, թուրքերը իրեն ընկերացող քսանի չափ կրօնաւորները կը սպաննեն ու կը կողոպտեն իրենց ունեցածը, ինչպէս պատարագամեկնիչի ձեռագիրը, որուն հաւասարը չունէր իր մօտը. զոչցուած այս ձեռագիրը 1192ին կը գրտնուի Չահնայ գաւառին մէջ, տեղւոյն Ներսէս եպիսկոպոսին և Վարդան կրօնաւորին միջոցաւ. զոչցուածը կրկին իրեն կը ղըրկուի, որուն համար մեծապէս կ'ուրախանայ:

Յայտնի է թէ Լամբրոնացին իր «Մեկնութիւն պատարագին» կատարած է Աթանասի պատարագին վրայ. իր կենսագիրը խաչատուր վրդ. իր գիմառնակոն տաղաչափեալ «Ողբ»ին մէջ կը գրէ.

Ե'կ Անապատ շարոյս ձայնակից,
Բանփս քո եմ պարտագի:

Բայց երբեք չի յիշեր իրմէն առաջ Աթանասի պատարագը Ռոստով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին կողմէն մեկնաբանուած ըլլալը: Պատարագամեկնիչը շատ սրտառու է կերպով կը բացատրէ ահեղ խորհուրդին իւրաքանչիւր դրուագները. բարձր է հոգեւոր զգացումը. սուրբգրական գեղեցիկ իմաստներով գրքին մէջ մի էջը զարդարած է և հոգեով կը բարձրացնէ հաւատացեալը Տիրոջը Յիսուսին որ խաչին վրայ պատարագեց իր սուրբ արիւնին հեղուով ու եղաւ այն անմահական պատարագը, որ քաւիչը եղաւ մարդոց մեղքերուն: Լամբրոնացին այս գործերուն բազմաթիւ էջերուն մէջ հոգեմեկն գործած է. ըսելիք չունինք անոր արտադրութեանց հոգեւոր իմաստներուն մասին: Լամբրոնացին որ այս գոր-

ծին պատրաստութեան ժամանակ իր առջևն ունեցած է Ոսկերերանին պատարագի մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, որմէ իր պատարագամատոյցին համար քաղած է «Տէր Աստուած մեր որ զերկնաւոր հայր», «Տէր Աստուած մեր որոյ կարողութիւն անքննին է», «Աստուած սուրբ և խորհրդաւ հանգուցեալ ես» և «Գոհանամք զքէն» աղօթքները, «գոհութիւն և փառաբանութիւն մատուցանեմք» մաղթանքը, ինչպէս նաև Ս. Գրիգոր Նարեկացիին առ Ս. Հոգին ուղղեալ «Ամենակալ բարերար» և «Աղաչեմք և աղերսեմք» երկու աղօթքները զոր մեկնաբանած է մաս առ մաս: Իր մեկնութեանց մէջ ընդարձակօրէն և զովեստով կը բացատրէ կարգ մը հոգոմ եւ լատին պատարագներու սովորութիւնները, մասնաւորապէս կը պարզաբանէ Ոսկերերանի Եփեսացոյ թուղթին մեկնութենէ առնուած Ս. Հաղորդութեան համար խրատականը և փափաքած է ուրիշ նորութիւններ ալ ներմուծել իր պատարագամեկնիչին մէջ, բայց զգուշացած է տկարամիտ մարդերէն, ինչպէս կը գրէ տեղ մը «Այլ իմ երկուցեալ ի իսխրալիս մաղկակե ոչ եղի զնոյն ի սահման օրինացս, յորմամ այս հաստատի, հաւատամք՝ այլ ումեք գալ յես մեր հրգորսդունի, եւ զրուսն քերութեանս շնորհ: Ինչ համարձակութեամբ որ հայ եկեղեցիին ծէսերուն և արարողութեանց մէջ նորութիւններ ներմուծելու ձեռնարկ ըրաւ, նոյնպէս փորձեց պատարագամատոյցին մէջ նորութիւններ դնել և մասամբ միայն յաջողեցաւ իսխրալիս մարդոց երկիւղին: Լամբրոնացիին որքան սրտով մաքուր, մտքով բարձր ու գրական և հմտական պատրաստութեամբ զօրաւոր էր, այնքան ալ բնատրութեամբ խիզախ և անզգոյշ էր ապագայի տեսակէտով:

Պատարագամատոյցին ծագումը գլխաւորելու համար քանի մը խօսք ալ պէտք է ըսել մեր սովորական խորհրդատետրին կազմութեան մասին, Լամբրոնացիին Նարեկացիէն և Ոսկերերանէն առած աղօթքները, առաւել կամ նուազ ուրիշ փոփոխութիւնները աւելցան մեր սովորական խորհրդատետրին մէջ, բայց ան եւրոպական է իր վերջին ձեւը. բաւական դժուար է ըսել, ժԱ. դարէն կը սկսի իր ծագումը և ԺԳ-ԺԴ դարուց ձեռագիրներէն յայտնի

պիտի ըլլայ իր չափաւոր կերպով կազմութիւնը, բայց նոյն ձեռագիրները մինչև ժէ. դար տակաւին կատարեալ միօրինակութիւն չունին, բոլորն ալ իրարմէ կը տարբերին. տպագրութեամբ միայն միօրինակ ձեւ մը առին ժէ. դարէ ետք:

Ներսէս Լամբրոնացիին Պատարագի Մեկնութեան սպագրութիւնը Ս. Արսէնի սպարաւիկ մէջ:

Սոյն գիրքը 1842 ին տպագրուած է Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, Զաքարիա Պատարարք Կոփեցիի պատրիարքութեան օրով. ծախքը վճարած է Միաբան Այնթապցի Աշահան Յովսէփ Սարկաւագ «Ի յիշատակ պանծալի անուան վարդապետին իւրոյ ի Գրիստոս հանգուցեալ Աւագ Լուսարար Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին»: Զաքարիա Պատարարք ուսեալ եւ բանիւրուն եկեղեցական մ'էր. աշակերտած էր ի Ս. Էջմիածին և Վենետիկ. նախանձախնդրութեամբ մը պատրիարքութենէն ինն տարի առաջ, 1833 ին Ս. Աթոռոյ տպարանը հիմնած էր և ջերմապէս հետամուտ էր նախնեաց գործերը տպագրելու, յօգուտ մերազնէից. ինչպէս կը յայտարարէ պատարագի մեկնութեան «Յառաջաբանութեան» մէջ. ուստի իր պատրիարքութեան տպագրել տուաւ Մկրտեքեան կանոնեալ Մաշտոց ձեռագրի մը վրայէն, Յովհաննէս Կաթողիկոսի Պատմութիւնը եւ Ներսէս Լամբրոնացիի Պատարագի մեկնութիւնը. այս հրատարակութեանց վերաբերեալ պատահած դէպքերու պատմութիւնը տեսնել Օրմանեան Սրբազանի Ազգապատումի մէջ (Գ. էջ 3883): Նոյն յառաջաբանութենէն կը հասկցուի որ Լամբրոնացիին սոյն Պատարագի մեկնութենէն առաջ տպագրել յարմար դատուած է Անձեւացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի Պատարագի մեկնութիւնը, բայց անոր ամբողջը վանքին մէջ չգտնուելով՝ կը յանձնարարուի մերազնէից նոյն մեկնութենէն ընտիր օրինակներ զրկել տպագրութեան համար: Լամբրոնացիին պատարագի մեկնութեան այս հրատարակութեան կցուած են նոյն հեղինակին ժառանգաւորաց յատուկ խրատական երեք ճառերը, ինչպէս նաև Անտիոքի Ոսկան յոյն ճգնաւորի թուղթին պատասխանը:

Լամբրոնացիին պատարագի մեկնութեան այս գիրքին Բ. էջին վրայ «Տեղե-

ՄԻՕՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ (1866-1877)

Հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ Սիօն ամսագիրը իր մասնաւոր տեղը եւ դերը ունի, մասնաւոր կրօնաքարոյական մարզին մէջ: Հայ պարբերականներու անդրանիկներէն չէ ան, իր հրատարակութեանէն աւելի քան երեսնամեակ մ'առաջ (1832) Պոլսոյ մէջ Լոյզ գիր անունով լրագիր մը կը հրատարակուէր, և մինչև 1866 թուականը բուական թերթեր հրատարակուած են: Անդրանիկ հայերէն լրագիրը, սակայն, լոյս տեսած է օտար միջավայրի մէջ, Մատրաս, 1794ին, Աղլաւար անունով, Յարութիւն Քնն. Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ: Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութիւնը 1843 ին սկսաւ հրատա-

րակել իր պաշտօնաթերթը՝ Բազմալիւլ, որ անընդհատ մինչև այժմ լոյս կը տեսնէ. ամէնէն երկար կեանք ունեցող թերթն է մեր մէջ: Կովկասահայութեան մէջ՝ 1846ին սկսած է հրատարակուիլ Կովկաս թերթը, Թիֆլիս. Եւրոպայի մէջ՝ 1855ին, Արեւելք անունով, Բարիզ, Ստեփան Ոսկանեանի խմբագրութեամբ: Իսկ Եգիպտոսի մէջ՝ հազիւ 1865ին, Սիօնէն մէկ տարի առաջ՝ Արմաւենի, ի Գահրէ, Ա. Մաւրատեանի խմբագրութեամբ, որ միայն մէկ տարուան կեանք ունեցած է:

Ազգի մը կամ ժողովուրդի մը մտաւոր յառաջդիմութեան երբեակ ազդակներն են Դպրոց, Տպարան եւ Հրապարակագրութիւն: Դպրոցը կը դաստիարակէ և կը կրթէ մատաղ սերունդը, տպարանը անոր մտաւոր կեանքի արտագրութիւնն է, իսկ հրապարակագրութիւնը ժողովուրդի զարգացման մեծագոյն ազդակն է: Ատոնց հետ պէտք է դասել նաեւ Մատենադարանը, անոր մտաւոր դանձերուն շտեմարանը, հանրային կրթութեան վայրը:

Մեր մէջ վաղուց անտի քաջ ըմբռնուած է այս ճշմարտութիւնը, և դպրոցներն ու տպարանները իրենց կարեւոր և արժանի տեղը զբաւած են հայ ազգային կեանքին մէջ. իսկ հրապարակագրութիւնը միայն ժիւղարու վերջերը սկսած է և ժիւղարու առաջին կէտին տարածուած:

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը, սակայն, օտար միջավայրի մէջ, մասնաւոր պարագաներու տակ, և տարրեր պարտականութեան ու ծառայութեան նուիրուած՝ Ս. Երկրի մէջ կոչուած էր պահապան ըլլալ նուիրական սրբավայրերուն, որոնք զրեթէ իր ամբողջ ուժը կը սպառէին ու կը սպառեն մինչև այսօր և առիթ չէին տար իրեն լիովին աշխատելու մտաւորական և ուսումնական մարդերուն մէջ. բայց պէտք է խոստովանիլ՝ թէ շատ հինէն սկսեալ արժէքաւոր ձեռագիրներ ընդօրինակուած են այս սրբավայրերու մօտ խը-

կութիւն Դրչագիր Օրինակացոյ վերնագրով կը յիշուին պատարագի մեկնութեան երեք զրչագիր օրինակներ, որոնք են՝ 1°. 1177ին Կիլիկիոյ Տաւրոսի Ս. Գէորգ անապատին մէջ գրուածը, և որ միայն ունի ներսէս Լամբրոնացիին յիշատակարանը: 2°. 1293ին գրուած, Եգիպտոս գերի տարուած Ստեփանոս կաթողիկոսի և Լեոնի որդւոյն Հեթումի թագաւորութեան օրով: 3°. 1317ին ընդօրինակուած է Կիպրոսի Մաղուսա քաղաքին Կանչուր կոչուած վանքի Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ: Դիւրութեան համար գիրքին վերջը գրուած է գլխաւոր խօսքերուն այբուբենական ցանկը: Տպագրութիւնը զրեթէ լրիւպակ չունի, յայտնի է որ մասնաւոր խնամք տարուած է, և թուղթն ալ լաւագոյն (*):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

(*) Ծրագրած էինք զրեւ նաեւ ի մասին նախնի այն հեղինակաց՝ Մատթէոս Ուռնայեցի, Վահրամ Վարդայեան, Միսիթար Սկեւոացի, Վարդան Վարդայեան Արեւելցի, որոնց ո՛րեւէ մէկ գործը տպագրուած է Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, բայց սոյն յօդուածը արդէն երկարած ըլլալով՝ ուրիշ առիթի մը յետաձգեցինք անոնց վրայ զրեւ: Ծ. Գ: